

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

158222

VIII. – X. YÜZYILLAR ARASI ABBASİLER’DE
TİCARET

148242

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tuncer ARI

Enstitü Ana Bilim Dalı: TARİH

Enstitü Bilim Dalı: ORTAÇAĞ TARİHİ

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Mevlüt KOYUNCU

AĞUSTOS – 2004

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

VIII. – X. YÜZYILLAR ARASI ABBASİLER'DE
TİCARET

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Tuncer ARI

Enstitü Ana Bilim Dalı: TARİH
Enstitü Bilim Dalı: ORTAÇAĞ TARİHİ

Bu tez 27/08/2004 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Mehmet KÖYMEN
Jüri Başkanı

Yrd. Doç. Dr. Ali YIGİT
Jüri Üyesi

Yrd. Doç. Dr. Recep YAZAR
Jüri Üyesi

ÖNSÖZ

İlk çağların zor şartlarından gönümüzün modern toplumlarına kadar tüm iktisadî faaliyetlerinin en önemli nedeni insanoğlunun beslenme, giyinme ve barınma gibi zaruri ihtiyaçlarıdır. Bu hedefleri gerçekleştirmeye yönelik faaliyetlerden belki de en önemlisi ticarettir. Bir tek fert için basit olan ticarî faaliyeti açıklama girişimi, söz konusu bir devlet ve toplum olduğu zaman son derece karmaşık bir hal almaktadır. Zira ticarî faaliyetler bir toplumun içinde bulunduğu devir, coğrafi konum ve sahip olduğu sosyo-kültürel hayatla yakından alakalı olup, o toplumun diğer uygarlıklar ve milletlerle karşılaştırıldığında, iktisadî kuralların bilinmesinde ve işleyişinde belirleyici bir husus arz etmektedir.

Abbasi Devleti, gelişme döneminde veya sonrasında, siyasal, sosyal ve kültürel faaliyetlerinin yanında ticarî faaliyetleri de bünyesinde bulunduruyordu. Siyasal ve sosyal açıdan oldukça canlı bir görünüme sahip olan Abbasiler, bu özellikleri açısından araştırmacıların ilgisini çekmiş ve bu alanda çalışmalar yapılmıştır. Fakat araştırmacıların çalışmalarında kısmi olarak değerlendirilen ticarî faaliyetler, müstakil bir çalışma olarak ele alınıp incelenmemiştir. Ele aldığımız bu çalışma ile mümkün oldukça bu konuya ışık tutmaya gayret ettik.

Araştırmamızın birinci bölümünde, “ VIII. ve X. Yüzyıllar Arası Abbasiler’ de Ticaret” başlığı altında ilk olarak, “ticaret” kelimesinin anlamını vermeye çalıştık. Bunun akabinde Abbasi Devleti’nin mensup olduğu İslâm Dini’nin ticarete bakış açısını ele aldık. Diğer yandan bu konunun devamı olarak Abbasiler dönemine kadar İslâm dünyasında ticaretin gerçekleştirmiş olduğu gelişmeyi açıklamaya çalıştık. Araştırmamızın ikinci bölümünde, Abbasi şehirlerinde kurulan çeşitli çarşı ve pazarların özelliklerini açıkladıktan sonra, bu çarşılarda ticareti yapılan malları ele aldık. Son olarak ticarî malların taşındığı yolları, kara yolları ve deniz yolları olarak iki kısımda inceledik ve bu yollarda taşınan malları ve ticaret taşımacılığında kullanılan teknikleri belirttik. Üçüncü bölümde ise Abbasiler’de ekonomik yapı başlığı altında Abbasi Devleti’nin iktisadî ve malî yapısını, bankacılık faaliyetlerini, para ve ticaretin sosyal hayat üzerindeki etkilerini açıklamaya çalıştık.

Bu araştırmamızın hazırlanması ve yazılmasında kendisinden oldukça istifade ettiğim değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Mevlüt KOYUNCU’ ya teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, araştırma süresinde destek ve yardımlarını esirgemeyen değerli hocalarıma, arkadaşlarıma ve aileme de sonsuz şükranlarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iii
ÖZET.....	iv
SUMMARY	v
GİRİŞ.....	1
1. ABBASİLERDEN ÖNCE ARAPLARDA TİCARET.....	4
1.1.Ticaret.....	4
1.2.İslâm'ın Ticarete Bakışı.....	5
1.3.Abbasiler Dönemine Kadar İslâm Dünyasında Ticaret.....	7
2 ABBASİLER DÖNEMİNDE TİCARÎ FAALİYETLER.....	17
2.1. Ticarî Amaçlı Yapılanmalar.....	17
2.1.1. Çarşı ve Pazar.....	17
2.1.2. Çarşı ve Çevresiyle İlgili Yapılanmalar.....	19
2.1.3. Panayırlar ve Haftalık Pazarlar.....	20
2.1.4. Abbasiler Döneminde Bazı Çarşılar.....	21
2.1.4.1.Bağdat Çarşıları	21
2.1.4.2.Sammera Çarşıları.....	27
2.1.4.3.Basra Çarşıları.....	28
2.1.4.4.Mekke Çarşıları.....	29
2.1.4.5.Kufe Çarşıları.....	30
2.1.4.6.Semerkant Çarşıları.....	31
2.1.4.7.Buhara Çarşıları.....	32
2.1.4.8.Fustat Çarşıları.....	33
2.1.4.9.Şam Çarşıları.....	34
2.1.5.Çarşı ve Pazar Yerlerinin İdaresi.....	35
2.2.Ticareti Yapılan Mallar.....	39
2.2.1.Gıda Maddeleri.....	39
2.2.2.Canlı Hayvan Ticareti.....	42

2.2.3. Tekstil Üretimi.....	43
2.2.4. Orman Ürünleri.....	45
2.2.5. Madenler.....	45
2.2.6. Çeşitli ev ve Süs Eşyaları.....	48
2.2.7. Kâğıt.....	49
2.3. Ticaret Yolları, Taşınan Mallar ve Taşımacılık.....	50
2.3.1. Ticaret Yolları.....	50
2.3.1.1 Kara Yolları.....	51
2.3.1.2 Deniz Yolları.....	54
2.3.2. Kara ve Deniz Yolu ile Taşınan Mallar.....	59
2.3.3. Taşımacılık	64

3. DEVLETİN TİCARETE KATKILARI VE EKONOMİK YAPI.....69

3.1. Ekonomik Yapı.....	69
3.2. Fiyatlara Müdahale.....	74
3.3. Devletin Gelir Kaynakları ve Vergiler.....	78
3.4. Bankacılık Faaliyetleri ve Şirketler.....	81
3.4.1. Bankacılık.....	81
3.4.2. Krediler.....	83
3.4.3. Şirketler	83
3.5. Paralar.....	84
3.6. Ölçü ve Tartılar.....	88
3.7. Ticarete Etkin Olan Gayr-i Müslim Unsurlar.....	90
3.7.1. Yahudiler.....	90
3.7.2. Hıristiyanlar.....	91
3.8. Ticaretin Sosyal Hayat Üzerindeki Etkisi.....	93

SONUÇ VE ÖNERİLER.....96

BİBLİYOGRAFYA.....98

ÖZGEÇMİŞ.....105

KISALTMALAR

Age.	:Adı geçen eser
A.g.m	:Adı geçen makale
Ar.	:Arapça
B.	:Bin
Cm.	:Santimetre
Gr.	:Gram
İSAM	:Türk Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
Kg.	:Kilogram
Km.	:Kilometre
TTK.	:Türk Tarih Kurumu
Vb.	:Ve benzeri
Yay.	:Yayınları

ÖZET

Anahtar Sözcükler: İslâm Tarihi, Abbasiler, Ortaçağ Ticareti, Ortadoğu, Ortaçağ,

Abbasiler Ortaçağ İslâm dünyasında çok önemli bir rol oynamıştır. VIII. ve X. yüzyıllar arasında, son derece gelişmiş bir medeniyet meydana getiren Abbasiler' in başarısı, onların devlet yönetiminde ve iktisadî hayatta izledikleri son derece gerçekçi ve akılcı politikalara dayanmaktadır. Bu çalışmada, Abbasiler' in meydana getirdiği bu gelişmiş medeniyetin iktisadî yanını ortaya koymaya çalıştık. Doğal olarak Ortaçağ İslâm dünyasında Abbasi Devleti, hem sahip olduğu sınırları, hem de hâkimiyetini sürdürdüğü süre itibari ile Ortaçağda önemli bir yer tutmaktadır. Bu nedenle Abbasi ticaretinin asıl gelişim safhası olan VIII. yy.' ın ilk yarısından X. yy.' ın başına kadar geçen süreyi kendimize araştırma konusu olarak ele aldık. Bu dönemde, devlet sınırları, bugünkü şekliyle bilinenin aksine büyük ölçüde geçirgenlik göstermekteydi. Yine bununla birlikte Abbasi Devleti'nin sınırları bu dönem içerisinde büyük değişimler göstermektedir. Bu nedenden dolayı katı bir şekilde Abbasi sınırları içerisindeki ticareti incelemekten kaçınarak, Abbasiler' in etki sahası altında bulunan bölgelerin de ticaret hayatını araştırmamız içerisine dâhil ettik.

Bu çalışmada, Abbasi ticaretini iki bölümde ele aldık. Araştırmamızın birinci bölümünde, “ VIII. ve X. Yüzyıllar Arası Abbasiler' de Ticaret” başlığı altında ilk olarak, “ticaret” kelimesinin anlamını vermeye çalıştık. Bunun akabinde Abbasi Devleti sınırları içerisinde yaygın olarak inanılan İslâm dininin ticarete bakış açısını ele aldık.

Diğer yandan bu konunun devamı olarak Abbasiler dönemine kadar İslâm dünyasında ticaretin gerçekleştirmiş olduğu gelişmeyi açıklamaya çalıştık. Araştırmamızın ikinci bölümünde, Abbasi şehirlerinde kurulan çeşitli çarşı ve pazarların özelliklerini açıkladıktan sonra, bu çarşılarda ticareti yapılan malları ele aldık. Son olarak ticarî malların taşındığı yolları, kara yolları ve deniz yolları olarak iki kısımda inceledik. Üçüncü bölümde ise Abbasiler'de ekonomik yapı başlığı altında Abbasi Devleti'nin iktisadî ve malî yapısını, bankacılık faaliyetlerini, para ve ticaretin sosyal hayat üzerindeki etkilerini açıklamaya çalıştık. Araştırmamızın sonuç kısmında ise, Abbasiler dönemi ticaret hayatının genel görünümü değerlendirilmiştir.

SUMMARY

TRADE IN ABBASIDS BETWEEN VIII. – X. CENTURY

Keywords: Islamic History, Abbasids, Medieval Trade, Middle East,, Middle Ages

The Abbasids had a very important role in the Medieval Islamic World. Between VIIIth. and Xth, the success of the Abbasids, which brought about a remarkably developed civilization, was depending on extremely realistic and rational policies they pursued in governmental administration and economical life. In this study, we tried to bring up the economical side of this developed civilization created by the Abbasids. Naturally, in the Medieval Islamic World the Abbasids had a great importance in respect to both its frontiers and the period it carried on its rule. For this reason, as a research issue, we studied the period of main development phase of the Abbasids trade extending from the first half of the 8th century to the beginning of the 9th century. In this period, state frontiers were largely permeable contrary to the way known today. Nevertheless, the frontiers of the Abbasids showed great changes throughout this period. Because of this reason, in this study, avoiding to research strictly the trade within the Abbasid frontiers, we also include the commercial life of the regions that were under the influence of the Abbasids.

In this study, we researched the Abbasids' trade in two chapters. In the first chapter, we initially tried to explain the meaning of the 'trade' concept under the title of 'the Abbasids' trade between the 8th century and the 9th century'. In the following, we studied the viewpoint of Islam, widely believed in the Abbasid Dynasty's frontiers, on trade. On the other hand, in the following of this issue we tried to explain the development carried by trade in Islamic World until the period of the Abbasid Dynasty. In the second part of our study, after explaining the features of various open markets and bazaars set up in the Abbasid cities, we studied goods exchanging in trade. On the other hand, in the following of this issue we tried to explain the development carried by trade in Islamic World until the period of the Abbasid Dynasty. In the second part of our study, after explaining the features of various open markets and bazaars set up in Abbasid's cities, we studied goods exchanging in trade. In the third section, I tried to explain Abbasi Government's economical and financial structure, banking and affects of money and trade in social life which is entitled "Economic structure of Abbasi government". Finally, we studied the roads of transportation of goods by sea and land in two parts. In conclusion, we evaluated the general view of commercial life in the Abbasid's period.

GİRİŞ

Çalışmanın Amacı

Abbasi Devleti, gelişme döneminde veya sonrasında, siyasal, sosyal ve kültürel faaliyetlerinin yanında ticarî faaliyetleri de bünyesinde bulunduruyordu. Siyasal ve sosyal açıdan oldukça canlı bir görünüme sahip olan Abbasiler, bu özellikleri açısından araştırmacıların ilgisini çekmiş ve bu alanda çalışmalar yapılmıştır. Fakat araştırmacıların çalışmalarında kısmi olarak değerlendirilen ticarî faaliyetler, müstakil bir çalışma olarak ele alınıp incelenmemiştir. Ele aldığımız bu çalışma ile mümkün oldukça bu konuya ışık tutmaya gayret ettik.

Çalışmanın Önemi

Ticarî faaliyetler bir toplumun içinde bulunduğu devir, coğrafi konum ve sahip olduğu sosyo-kültürel hayatla yakından alakalı olup, o toplumun diğer uygarlıklar ve milletlerle karşılaştırıldığında, iktisadî kuralların bilinmesinde ve işleyişinde belirleyici bir husus arz etmektedir. İlk dönem Abbasilerde de elde edilen siyasî gücün temelinde devletin ve toplumun iktisadî sahada elde ettikleri başarı yatmaktadır. Bu sebeple Abbasilerin iktisadî hayatının bilinmesinde büyük fayda vardır.

Çalışmanın Metodolojisi

“VIII. ve X. yüzyıllar arası Abbasîler’ de Ticaret” konulu bu çalışmamızda, incelediğimiz dönemle ilgili bilgi veren birçok ana kaynak ve son dönemde yazılmış araştırma eserinden yararlandık. Yararlandığımız kaynakların türleri, genel tarih, coğrafya, şehir tarihi, kültür ve medeniyet içerikli eserlerdir. Bu kaynaklar her ne kadar Abbasî ticarî hayatı ile ilgili derli toplu ve sistemli bilgi verilmese de, bu dağınıklığa rağmen konumuza ilişkin bilgileri bulmak mümkündür. Çalışmamız sırasında yararlandığımız eserlerin başında Belazurî’nin “Futûhu’l-Büldân” adlı eseridir. Belazurî, kendisinden önceki bilgilerin yazdıkları eserler incelediği gibi olayları ve onlara esas teşkil eden rivayetleri sadece anlatmakla kalmamış, üstelik onları sebepleri yönünden inceleyen siyasî, içtimaî ve iktisadî sebepleri üzerinde de durmuştur. Bu nedenle Belazurî’nin eseri bilim açısından büyük önem taşımaktadır. Kullandığımız ana kaynaklarından diğeri Taberi’nin “Tarihu’r-Rusûl ve’l-Mulûk” adlı eserinin Zakir Kadiri Ugan tarafından yapılan Türkçe tercümesidir. Abbasîler’in son dönemlerinde

yaşayan Taberî, tefsir, tarih, hadis ve fıkıh ilimlerinde otorite kabul edilmektedir. Tarih alanındaki en önemli çalışması olan “Milletler ve Hükümdarlar Tarihi” adlı eserinde birçok olaydan bahsetmekle beraber, bu kıssaları hiçbir şekilde tenkide tutmadan olduğu gibi aktarmıştır. Bunların dışında araştırmamıza konu olan ana kaynakların yabancı tercümelerinden de yararlandık. Bu eserlerden en önemlisi Frankfurt Üniversitesi tarafından yeniden yayınlanan ve V.V. Barthold’un önsözünü yazdığı “Hududu’l-alem” adlı eserdir. Yazarı belli olmayan bu eser, Afrika’nın Atlas Okyanusu kıyılarından başlayarak Orta Asya’ya kadar uzanan coğrafya üzerinde bulunan şehirler hakkında bize önemli bilgiler vermektedir. Yine aynı enstitü tarafından yayımlanan İbni Havkal’ın “Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-Memalik” adlı eserin İngilizce tercümesinde Irak, İran, Maveraünnehir, Şam, Mısır, Türkistan gibi bölgelerdeki şehirleri ve bunların ticarî durumları hakkında bize önemli bilgiler vermektedir.

İslâm Tarihi hakkında yazılan birçok araştırma eseri bulunmaktadır. Bu eserler arasında ilk olarak, Maurice Lombard’ın “İlk Zafer Yıllarında İslâm” adlı eserini zikredebiliriz. İslâm dininin, doğuşundan itibaren başlayarak X. yy.’ a kadar geçen süredeki sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmeyi ele alan eserden özellikle ticareti yapılan mallar konusunda istifade edildi.

Araştırmamızda konu edindiğimiz eserlerden biri de M.G.S. Hodgson’ ın “İslâm’ın Serüveni” adlı eseridir. Bu eser İslâm dünyasının, doğuşundan günümüze kadar geçen dönemde meydana gelen önemli siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmesini ele almıştır. Eserde İslâm şehirlerinin gelişim safhaları ayrıntıları ile zikredilmektedir. Araştırmamıza kaynaklık eden diğer önemli bir kaynak ise Hasan İbrahim Hasan’ın “Siyasi Dini Kültürel Sosyal İslam Tarihi” adlı eseridir. Hz. Peygamber’ in doğumundan günümüze kadar gelen dönemde İslâm dünyasında meydana gelen olayları konu alan bu eser, aynı zamanda sosyo-ekonomik pencereden İslâm dünyasını incelemiştir. Özellikle Bağdat, Basra, Kûfe, Şam gibi şehirlerin çarşı ve pazarları ile ilgili bilgilerin yanında ticaret yolları ile ilgili bilgilere de bu eserden ulaşabilmek mümkündür. Çarşı ve pazarlar ile ilgili bilgilerden yararlandığımız kaynaklardan biri de Barthold’ un “Türkistan” adlı eseridir. Buhara ve Semerkant ile bilgilerin yanı sıra Orta

Asya'dan geçen karayolları hakkında da bilgi veren eser Türklerin Orta Asya'daki yaşamları hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır.

Araştırmalarımız sırasında ansiklopedilerde oldukça faydalı olmuştur. Özellikle Hakkı Dursun Yıldız'ın editörlüğünde hazırlanan Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi Ansiklopedisi'nin Abbasiler Bölümü hem siyasî İslâm Tarihi açısından, hem de sosyal ve kültürel konularda çalışmamıza yardımcı olmuştur. Araştırmamızda faydalandığımız diğer ansiklopedi ise Türk Diyanet Vakfı'nın İslâm Ansiklopedisi' dir. Abbasî maddesi ve Bağdat'ın kuruluşu ile ilgili birçok bilgiye buradan ulaşabilmek mümkündür.

Abbasî ticareti ile ilgili birçok süreli yayında yayımlanan yerli ve yabancı makaleden istifade ettik. Bu makalelerden Ziya Kazıcı' nın “Abbasîler Dönemi Şehir ve Yerel Yönetim Hizmetleri ” adlı makalesinde Abbasî dönemi şehirleri, şehirlerdeki devlet görevlileri ve özellikle de “muhtesipler” hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir.

Tezin İçeriği

Araştırmamızın birinci bölümünde, “ VIII. ve X. Yüzyıllar Arası Abbasiler' de Ticaret” başlığı altında ilk olarak, “ticaret” kelimesinin anlamını vermeye çalıştık. Bunun akabinde Abbasi Devleti'nin mensup olduğu İslâm Dini'nin ticarete bakış açısını ele aldık. Diğer yandan bu konunun devamı olarak Abbasiler dönemine kadar İslâm dünyasında ticaretin gerçekleştirmiş olduğu gelişmeyi açıklamaya çalıştık. Araştırmamızın ikinci bölümünde, Abbasî şehirlerinde kurulan çeşitli çarşı ve pazarların özelliklerini açıkladıktan sonra, bu çarşılarda ticareti yapılan malları ele aldık. Son olarak ticarî malların taşındığı yolları, kara yolları ve deniz yolları olarak iki kısımda inceledik ve bu yollarda taşınan malları ve ticaret taşımacılığında kullanılan teknikleri belirttik. Üçüncü bölümde ise Abbasîler'de ekonomik yapı başlığı altında Abbasi Devleti'nin iktisadî ve malî yapısını, bankacılık faaliyetlerini, para ve ticaretin sosyal hayat üzerindeki etkilerini açıklamaya çalıştık

VIII. VE X . YÜZYILLAR ARASI ABBASİLER' DE TİCARET

1. ABBASİLER'DEN ÖNCE ARAPLARDA TİCARET

1.1. Ticaret

Ticaret kelimesi Arapça' dan gelmekte olup, (t-c-r) kökünden türemiştir. Sözlük anlamı olarak alış veriş, mal, mal değiş tokuşu manalarına gelmektedir. Ticaret kelimesinin mastar hali olan "ticarî" ise iş, alış veriş anlamına gelmekte olup, Türkçe'ye aynı şekilde geçmiştir [Mutçalı, 1995: 61]. Ticaret kelimesi ile bağlantılı olan "tacir" kelimesi de Türkçe'ye aynı şekilde geçmiş olup tüccar kelimesi ile eşanlamlıdır.

Terim anlamı ile ticaret kelimesi, her türlü hizmet, değer, mal, yiyecek vb. değiş-tokuşu, alım satım faaliyeti, alış veriş sonucu yararlanılan fiyat farkı veya kâr mânalarına gelmektedir. Ayrıca ticaret kelimesi ticarî faaliyetleri inceleyen bilim dalı olarak ta tanımlanmaktadır.¹

İktisadî faaliyetin temelinde insanın kendi ihtiyacını temin etme isteği gelmektedir. İnsanın ihtiyaçlarını temin etmesinde en yaygın olarak kullanılan yöntem ticarettir. Ticaret, bir malı para veya diğer bir mal ile belirli bir kâr karşılığında değiştirmektir. En basit ifadesi ile ticaret, menfaât değişimi demektir.

İnsanlık, yeryüzüne geldiği günden itibaren diğer insanların ürettiği mal veya hizmete daima muhtaç olmuştur. Kişinin ihtiyaçlarını kendi kendine karşılamaı hiçbir zaman ve hiçbir yerde mümkün olmamıştır. Bir ülkenin ya da bölgenin insanları akla gelebilecek her üretim alanında en etkin üretici olsalar bile, aynı alanlarda üretim şekli kendisinden farklı olan ülkeler veya bölgeler ile mal değiş-tokuşu yapmak zorundadır. Bu sebeple ticaret tarihinin insanlık tarihi kadar eski olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Eski merkezî medeniyetlerin beşiğinde ortaya çıkan Abbasîler, bu yönüyle çok önemli bir mirasa sahip bulunuyordu. Bu mirası Mezopotamya, Mısır, Hindistan ve Roma medeniyetlerinden elde edilen tecrübeler meydana getirmekteydi. Arap toplumu, İslâm

¹ Bkz. TDK Türkçe Sözlük, 1992, "ticaret" maddesi.

öncesi dönemde genellikle ticaretle uğraşıyordu. Müslüman Araplar, İslâmiyet'in kabulünden sonra, diğer milletlerle siyasî ve ticarî ilişkiler içinde bulunarak, yeni bir ticarî anlayış ortaya koymuşlardır. Bu etkileşimin meydana getirdiği hususları ortaya koymadan önce, İslâmiyet'in Arap toplumunda ticarî düşünce olarak nasıl bir değişiklik meydana getirdiğini incelemekte fayda vardır.

1.2. İslâm'ın Ticarete Bakışı

Dinin, insanların yaşam şekli üzerinde büyük rolü vardır. Din, insanların ölüm sonrası için beklentilerine cevap vermeye çalışırken; dünya hayatını da belirli bir nizama sokmaya çalışır. Din, inananlarını hem dünyaya, hem de âhiret hayatına önem vermeye çağırdığından dolayı onları rızık kazanmaya teşvik etmiştir. Nitekim bu konuya Kuran'da şöyle işaret edilmektedir: “Allah'ın sana ihsan ettiği bu servetle ebedi âhiret yurdunu mâmur etmeye gayret göster, ama dünyadan da nasibini unutma. Allah sana ihsan ettiği gibi sen de insanlara iyilik et” [Kassas Suresi: 28 – 77].

Böylece İslâm Dini'nin sadece ibadetler bölümünden ibaret olmayıp, aynı zamanda insanın dünyadaki yaşantısına da işaret etmektedir. Yine bu konu Kuran'da şöyle ifade edilmektedir: “Namaz tamamlandıca, yeryüzüne yayılın, işinize gücünüze gidin, Allah'ın lütfundan nasibinizi arayın” [Cumua Suresi:62-10].

Geçimi sağlamak İslâm'da insana farz derecesinde şart koşulmuştur [Gazali, 1993: 155). Hz. Muhammed, “Ticaret yapınız! Çünkü ticarete rızkın onda dokuzu vardır” hadisi ile rızkın çoğunun ticaret ile elde edilebileceğine işaret etmiştir [a.g.e., 158].

Hanefî mezhebinin kurucusu İmam Ebu Hanife, hicrî ikinci asırda şöyle demiştir: “İlim öğrenmek farz olduğu gibi, rızık kazanmak için çalışmak ta dinî bir mecburiyettir”. Yine İslâm âlimlerinden Farabi, insanların tek başlarına zarurî ihtiyaçlarını gideremeyeceğini, bunun için başka yardımcılarına ihtiyaç duyacağını, insanların ihtiyaçlarını ancak topluluk haline gelmekle giderebileceğini söylemektedir. Bir başka İslâm âlimi olan İbn-i Haldun Mukaddime'sinin beşinci bölümünü geçim vesilesi ve onun kazanç ve sanatlardan temini ile ilgili hususlara tahsis etmiştir. Hadis-i şerifte rivayet edildiği gibi, İslâm'ın

ahiretin tarlası olan bu dünya hayatına büyük önem verdiğini açıklamıştır [İbn-i Haldun, 1993: 40].

İslâm, ticareti teşvik ettiği gibi ticaret yaparken uyulması gereken ahlâk kurallarını da belirtmekte ve ticaret yaparken hile yapanı sert bir şekilde uyarmaktadır. Nitekim Kuran'da yer alan "Vay o eksik ölçüp tartan hilecilerin haline ki, başkalarından aldıkları vakit, tam ölçüp alırlar; fakat başkalarına ölçtükleri veya tarttıkları vakit eksik verirler" [Mutaffifin, 62- 1,2,3].

Önemli İslâm âlimlerinden Tirmizi, Rif'a İbnu Rafi'den rivayet ettiği hadis-i şerifte bu konuyu şöyle ifade etmektedir: "Kıyamet günü tüccarlar, facirler (günahkârlar) olarak diriltilecekler. Ancak Allah'tan korkanlar, iyilik yapanlar ve doğruluktan ayrılmayanlar müstesna" [Canan, 1996: 425]. Yine Ebu Sa'id el-Hudri'den nakledilen bir hadiste Hz. Muhammed "Emin ve doğruluktan ayrılmayan ticaret ehli, peygamberler, siddikler, şehidler ve salihler ile beraberdir" buyurmuştur [a.g.e: 424].

Ticaret yaparken dikkat edilecek ahlâkî kurallardan birine yine Ebu Hureyre'den rivayetle Hz. Muhammed şu şekilde işaret etmektedir: "Ticarette yalan yemin, tüccarın zannınca mala râğbeti arttırır; Hâlbuki (gerçekte) kazancı giderir" [Canan, 1996, 72].

Yukarıda işaret edilen ayetler, hadisler ve İslâm âlimlerinin söyledikleri şu gerçeği ortaya koymuştur: Hıristiyanlıkta yer alan çalışmak, Hz. Adem'in işlediği ilk günah karşısında insanlara bizzat tanrı tarafından verilmiş bir cezadır ve insan ne kadar az dünya işlerine karışır, kurtuluşa erme ümidi o kadar fazla olur anlayışının² [Özlem, 1996: 23] aksine; İslâm, insanların yaşamlarını sürdürebilmeleri, her an diri kalmaları ve yozlaşmalarını önlemek için kazanç sağlamayı teşvik etmiş ve kazanç elde etme yollarından en kârlı olanını, ticaret olarak belirtmiştir.

² Hıristiyanlığın tarih anlayışını temellendiren Aurelius Augustinus (m. 354-430), "Tanrı Devleti" (Civitas Dei) adlı eserinde, "Tanrı devleti, gelecekte kurtulmuş olanların devleti olarak kurulacaktır. Buna karşılık "Yeryüzü devleti" (Civitas Terrana) kötüye uyanların, yani şeytanın devletidir (Civitas Diaboli). İşte tarih dediğimiz süreç, yaratılıştan Eskaton'a kadar geçen süreçtir." demektedir.

1.3 Abbasiler Dönemine Kadar İslâm Dünyasında Ticaret

Arabistan yarımadası, Asya ve Afrika kıtaları arasında stratejik bir noktadadır. Bu nedenle kültürel ve ticarî yönden tarih boyunca önemli bir konuma sahip olmuştur. Bunun en önemli nedeni Arapların buldukları bölgede tarım yapma imkânına sahip olamamasıdır. Coğrafyanın bu olumsuz şartları, Araplar'ı daha etkili bir şekilde ticaretle ilgilenmeye itmiştir. İslâm öncesi dönemde Taif, Mekke, Yemen, Umman gibi şehirler, Arabistan yarımadasının en önemli ticarî merkezleridir [Yüksel, 1999: 13].

İslâm öncesi dönemde Arabistan'ın önemli ticaret merkezlerinden olan Taif, yalnızca sanayi ve mal ihraç eden bir şehir olmayıp, aynı zamanda tüccar şehriydi. Taif'te oturan Ben-i Sakif kabilesi deri sanayii, kuru üzüm, şarap istihali bakımından büyük bir öneme sahipti. Özellikle bağcılıkları ve yaptıkları şaraplar çok meşhurdu [Çağatay, 1963: 144].

İslâm öncesi dönemde Mekke, Hicaz bölgesinin ticarî bakımdan önemli şehriydi. Bunun en önemli nedeni yukarıda bahsettiğimiz gibi Mekke'nin tarıma elverişli olmamasıdır. Bu nedenle Mekkeliler geçimlerini genellikle ticarettten sağlıyorlardı. Mekke şehrinin en büyük kabilesi olan Kureyş kabilesinin hemen hemen bütün kolları ticaretle uğraşıyordu. Kureyş kabilesinden bazı aileler ticaret için büyük sermayeler ayırıyorlardı. Mesela Hz. Muhammed'in dedesinin babası Haşim, Bizans valileri ve Gassani emirleri ile anlaşarak kendi kervanları için özel hükümler koyduruyordu. Bununla birlikte İslâm'dan önce Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in İran, Suriye ve Yemen pazarlarına gidip geldikleri, Kureyş'in Ben-i Mahzûn ve Ben-i Ümeyye kabilesi tüccarlarının IV. yy.'ın sonlarında Anadolu'ya kadar gittikleri ve Ebu Süfyan'ın, Suriye'de ticarethaneleri ve ticarî eşya ambarlarının var olduğu bilinmektedir [a.g.e.: 144].

Tüccarlar, yol alan bir kervana çok büyük sermayeler ile katılmaktaydı. Bazen kervanda mal taşıyan develerin sayısı iki bin beş yüzü buluyordu. Tüccar, kılavuz ve kervan muhafızı olarak katılanlar ile birlikte kişi sayısı yüz ile üç yüz arasında değişiyordu. Cariye ve esir ticareti de Mekkeli Kureyşliler'in başlıca ticaret mallarını teşkil ediyordu.

Cahiliye çağında en meşhur esir ve cariyeye tüccarı Teym kabilesinden Abdullah b. Cüd'an idi [a.g.e: 145].

İslâm öncesi dönemde yapılan ticarete yollar, önemli bir yere sahiptir. Ticaret yolları vasıtasıyla Hicaz Bölgesi ile Yemen, Hind, İran, Irak, Şam, Habeşistan ve Mısır arasında karşılıklı ticaret gerçekleştirilmiştir. Kervanlar ile yapılan ticaret Cahiliye ticaretinin temelini teşkil etmekteydi. Kervanlar sayesinde Fırat'tan Yemen'e kadar bütün Arap kabileleri de birbirine bağlanırdı [Heyd: 1975: 29].

Güney Arabistan bölgesinin sakinleri, Hindistan ticaretinin hakimi olarak deniz yollarının hakimiyetini de kontrolleri altında bulundurmışlardır. Ancak özellikle Kuzey bölgelerde deniz ve nehirler yoluyla ticaret yapılmasının zor olması, Yemen ve Suriye arasında kara yollarının gelişmesine neden olmuştur. Bu kara yollarından iki tanesi önemlidir. Birincisi; Irak üzerinden Umman'a giden "Doğu yolu" olup, bu yol üzerinden Yemen, Hind ve Faris malları Şam pazarlarına ulaştırılıyordu. İkinci yol ise "Batı yolu" olup, Hicaz ve Şam'dan geçerek Yemen'e ulaşıyordu. Bu yolla Yemen, Habeşistan ve Hind malları Şam'a; Şam malları Yemen'e götürülüyordu [Yüksel, 1999: 15].

Ticaret, kervanlar ve deniz yolu ile yapıldığı gibi cahiliye çağında Arabistan'ın bir çok yerlerinde hemen hemen yılın her ayında kurulan panayırarda da yapılıyordu. Panayırların, Arapların ticarî hayatına olduğu kadar, kültür hayatına da büyük katkıları olmuştur. Bu panayırardan bazıları, sadece savaşın haram olduğu aylarda, bir kısmı da mukaddes sayılmayan diğer aylarda tertipleniyordu. Ancak hiç kimse bu panayırlara muhafız birlikleri olmadan gelmeye cesaret edemiyordu [a.g.e.: 18].

Cahiliye çağının en ünlü panayırı Taif ve Nahle arasında bulunan Ukaz'da kurulurdu. Halk Arap yarımadasının her tarafından akın akın Ukaz'a gelirdi. Zilkade ayının başından yirmisine kadar alış-veriş ve mal değiş-tokuşu yapılırdı. Bunun yanında şiir yarışmaları olur, hutbeler söylenir, davalar görülür, kabileler arasındaki anlaşmazlıklar da halledilirdi. Buradan Mecenne panayırına, oradan da Zül-mecaz'a gidilir ve 10 Zilhicce'de Mekke'de toplanılır ve hac yapılırdı [Çağatay, 1963: 146].

Yukarıda da bahsedildiği gibi, İslâm öncesi dönemde Arabistan yarımadasında canlı bir ticarî hayat vardı. Arabistan halkı coğrafi şartların getirmiş olduğu olumsuzlukları, stratejik ve jeopolitik konumu sayesinde avantajlı hale getirmişti. Araplar, İslâm Dini'nin inkişafından sonra ticaret sayesinde elde ettiği bilgi, görgü ve kültür birikimini İslâm'ın yayılmasında ustalıkla kullanmasını bilmişlerdir.

Ticaret, İslâm Dini yayılmaya başladıktan sonra da Arabistan yarımadasında önemini devam ettirmiştir. Nitekim Hz. Muhammed, daha peygamber olmadan önce iyi bir ticaret adamı olarak halk arasında temayüz etmiş, kendisinden önce var olan ticarî düzene engel olmamış, tam tersi teşvik etmiştir. Hatta dinî bir görev olan hac ibadetini yerine getirirken Müslümanların alış-veriş yapmasında bir sakınca görmemiştir [Kayaoğlu, 1980: 96]. Hz. Muhammed' in, amcası Ebu Talib ve Hz. Hatice adına başta Şam bölgesi olmak üzere Filistin, Yemen, Bahreyn ve Umman bölgelerine ticaret maksadıyla birçok defa seyahat ettiği bilinmektedir [Hamidullah, 1993: 957]. Bu nedenle Hz. Muhammed'in bir mesleğinin de tüccarlık olduğunu söyleyebiliriz.

İktisadî ve ticarî faaliyetlerin önemini yakından bilen Hz. Muhammed, Medine'ye geldiğinde halkın pazaryerinin, Ben-i Kaynuka Yahudileri'nin oturduğu mahallede olduğunu gördü. Bu kabile, pazara giren ve çıkan mallara harç kesiyor, haraç alıyor, pazarcılara yer satıyor ve böylece ekonomik yönden şehir üzerindeki iktisadî hâkimiyetini sürdürüyordu. Bunu gören Hz. Muhammed, halkın bütün ihtiyacına cevap verebilecek geniş bir yere vardı ve ayağını sertçe yere vurarak, "İşte burası pazar yerinizdir, burada kimse zulme uğramaz, kimseden harç alınmaz" diyerek yeni pazar yerini belirlemiştir [El-Mısri, 1981: 482]. Kurduğu bu yeni pazarın düzen ve intizamına da önem veren Hz. Muhammed, her mal için ayrı ayrı yerler tahsis etmiştir. Mesela gıda, attar, manifaturacılar ayrı bir çarşıda konumlanmıştı. Çarşıların bu çeşit meslek gruplarına ayrılması ile birlikte Hz. Muhammed'in imtiyazlı bir sınıfın türemesini önlemek için tüccarın pazarda sabit yerler edinmesini yasakladığı belirtilir [Kettani, 1991: 263].

İslâm sonrası dönemde Mekke ve Taif gibi şehirlerin ticarî önemi aynı şekilde devam etmiştir. Bu şehirler kendilerine has bir takım ticarî fuarlara sahip olmalarının yanında, dükkân, depo veya mağaza şeklindeki çarşılara da sahiptiler. Dükkân ve mağazalar ticaretle uğraşan kimselerin evlerinin avlu ve sahanlıklarında bulunuyordu. Her gün şehir çarşısı ve pazarlarında sebze ve diğer gıda maddelerinin alım-satımı yapılıyordu. Bu çeşit çarşılara buğday, arpa, yağ, hurma ve hatta koyun, deve gibi çok çeşitli malları satmak üzere yabancı ülkelerden tacirler de gelirdi ve yine bu çarşılar küçük çaptaki tüccarın kaynaştığı yerlerdi [Çelik, 2002: 10].

Hz. Muhammed'in Medine'de ticareti kolaylaştırıcı ve güven içinde alış-veriş ortamı hazırlamak için bir takım girişimlerinin olduğu görülmektedir. Hz. Muhammed bu amaçla imtiyazlı bir sınıfın türemesini önlemek için, tüccarın pazarda sabit yerler edinmesini yasaklamış ve bu yasağa uymayan tacirlerin çadırlarını yaktırmıştır [Hamidullah, 1993: 957].

Hz. Muhammed'in ticaretle ilgili uygulamalarından birisi de çarşı ve pazar denetimleri yaparak, malların kalite kontrolünde bulunmasıdır. Mesela Medine çarşısında buğday satan bir tüccarın önünde bulunan buğday yığınının iç kısmının dış tarafı gibi olmadığını gören Hz. Muhammed, tüccara "*iyisini ayrı sat, kötüsünü ayrı sat*" diye buyurmuştur [Yeniçeri, 1980: 385]. Bu görev için Hz. Muhammed'in çarşı ve pazar işlerine bakmak üzere Mekke'de, Said b. As'ı, Medine 'de ise Hz. Ömer'i görevlendirmiştir [Kettani, 1991: 45].

Hz. Muhammed'in çarşı ve pazarlarda denetimler yapması ve bu amaçla görevliler tayin etmesi, hile ve oyunbazlıkları önleyen ve ticarî ihtilafları yerinde çözüp bir hal tarzına bağlayan hisbe denilen sosyal müessesenin başlangıcı mahiyetindedir.

Hz. Muhammed'in ticaret ile ilgili uygulamalarından diğeri de vergi konusundadır. Hz. Muhammed, İslâm öncesi tahsil edilmekte olan öşür vergisini kaldırarak bu vergiyi yalnızca İslâm devleti sınırları dışından gelen tüccardan almıştır [Fayda, 1981: 172].

Hz. Muhammed'in karşılıklı risk esası üzerine çalışan kimselerin bir takım ticarî imkânları kötüye kullanmalarını önlemek gayesiyle tek taraflı risk esasına dayanan bütün ticarî muameleleri yasaklaması da, ticarî hayattaki ıslahat ve reformlarından biridir. Zaten bir ticaret kentinde vahiy olunan Kuran, ticaret ve benzeri ekonomik konuları teşvik etmiş, yalnızca ekonomik faaliyetlerin faizle yürütülmesini yasaklamıştır [Çelik, 2002: 11].

Yine bu dönemde görülen bir başka uygulama ise devletin, sosyo-ekonomik çıkarlarının gözetilmesine yönelik girişimlerdir. Buna örnek olarak Hz. Muhammed'in hicretten önce Mısır ve Suriye'ye giden Mekke kervanlarının yolunu kapamasıdır. Buna bir başka örnek ise Kureyşliler'in bütün tahıl ihtiyaçlarını ithal ettikleri Yemame bölgesinin idarecisi Sümame'nin tahıl ihracatını durdurarak, bazı gıda maddeleri, kumaş vb. alanlarda da ihracatı kısıtlamasını verebiliriz [a.g.e.: 11]. Bu tür uygulamalar Hz. Muhammed'in bu ülkelere bir nevi ticarî yaptırımını olarak değerlendirilebilir.

Buna karşılık, barışın hüküm sürdüğü ve özellikle Hudeybiye Antlaşmasına rastlayan günlerde Hz. Muhammed'in Ebu Süfyan'a bol miktarda hurma göndererek Mekkelilerin temel ihraç maddesi olan deri ile değiş tokuş ettiğine dair rivayetler de vardır. Ayrıca Hz. Muhammed'in Mekke şehir devletinin lideri Ebu Süfyan'a kendi ticaret kervanı başında Suriye, Filistin yönüne gidebilmesi için izin vermesi de antlaşmaya bağlı olarak bu dönem ülkeler arası transit geçiş ilişkisinin varlığına delil teşkil eder. Transit geçiş hakkını Hudeybiye Antlaşması'nın bir maddesi de hukukileştirmiştir. Buna göre:"Her iki tarafın hükmü altındaki bölgeler diğer taraftan gelecek kervanlara açık tutulacaktır" [Hamidullah, 1993: 252].

Bu dönemde yapılan ticarî mübadele konusuna gelince, Hz. Muhammed döneminde alım-satım işleri dinar ve dirhemle yapıldığı gibi, trampa yoluyla da (yani malın mal ile değiş-tokuş edilmesi) gerçekleştiriliyordu. Zira bu dönemde ne Mekke ne Medine ve ne de Taif'te özel olarak basılmış paralar yoktu. Bizzat Hz. Muhammed tarafından kurulan devlette de para basılma yoluna gidilmemiştir. Mekke ve Medine pazarlarında dolaşım halinde bulunan paralar ise bilhassa komşu yabancı devletlerde basılmış paralardı. Bu paralarda ağırlık bakımından farklılık arz ediyordu [Hamidullah, 1993: 988].

Hz. Muhammed'den sonra hilafete geçen Hz. Ebubekir döneminde ortaya çıkan irtidat hareketleri ve yalancı peygamberlere karşı yapılan savaşların, doğal olarak devletin ekonomik yapısı üzerinde olumsuz etkileri olmuştur [Yüksel, 1979: 57]. Hicretten hemen sonra başlayan Medine'ye göç hareketi ilk üç halife döneminde de devam etmiş ve Medine'ye hicret edenlerin yeni vilayetlere vali tayin edilmeleri, ayrıca gazvelerde aktif bir şekilde rol almaları da başlangıçta ticaretle ilgilerini kaybetmelerine yol açmıştır. Fakat bu durum Raşid Halifeler döneminde ticaretin yeri olmadığı anlamına gelmez. Aksine ticaret ruhu Raşid Halifeler döneminin tümünde istisnalar hariç tüm kurum ve kuralları ile hâkim olmuştur. Halifelerden Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın halife olmadan önce ticaretle meşgul oldukları bilinmektedir. Nitekim Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in Müslüman olmadan önce İran, Suriye ve Yemen pazarlarına gittiklerini daha önce belirtmiştik [Çağatay, 1963: 144].

İç İsyanlar sebebiyle bir ara duraklayan ticarî hayat Hz. Ömer döneminde yeniden canlanmaya başlamıştır. Bu dönemde Sasaniler' in başkenti Medayin' in ele geçmesiyle büyük miktarda altın ve diğer ganimet eşyaları Müslümanların eline geçmiştir. Bu olay ekonomik bolluğu ve yeni ticaret sahalarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Yine bu dönemde fetihlerle ele geçirilen bölgelerin yanı sıra, dış devletlerle ticarî ilişkilerin de sürdürüldüğünü söyleyebiliriz. Örnek olarak İslâm ülkesinin sınırları dışından gelen ehl-i harpten bazı kimseler Hz. Ömer'e müracaat ederek, gümrük vergisi ödeme karşılığında İslâm ülkesinde ticaret yapmak için izin istemişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ömer, İslâm büyükleriyle istişare ederek onlara izin vermiştir. Hatta bu konuda bazı valiler de kendisine müracaatta bulunmuştu. Mesela Müslüman tacirlerden bir kısmı ticaret maksadıyla ehl-i harp denilen ülkelere gittiklerinde kendilerinden mallarının onda biri tutarında vergi alınması üzerine, Ebu Musa el-Eş'ari , Hz. Ömer'e durumu bildiren bir mektup yazmış, Hz. Ömer'de ona "Onların Müslüman tüccardan aldığı gibi sende onlardan onda bir nispetinde bir vergi al" diye cevap göndermiştir [Fayda, 1981: 175]. Görüldüğü gibi vergi uygulanırken komşu devletlerin uyguladığı oranlar göz önünde bulundurulmuştur.

İslâm devleti sınırları içinde bulunan gayr-ı müslim tebaadan yani zımmîlerden ise yirmide bir oranında vergi alınmıştır. Bununla birlikte Hz. Ömer'in Medine'ye tahıl ve

yiyecek maddesi getiren zımmîlerin ticaret mallarından indirimli gümrük vergi tarifesi tatbik ettiği de bildirilmektedir. Bu uygulama ise genellikle kıtlık olduğu senelerde yabancı tüccarı teşvik için söz konusu olmuştur. Müslümanların ticaret mallarından ise kırkta bir oranında vergi alınmıştır. Fakat alınan bu vergi, uşûr³ olmayıp Müslümanların vermek zorunda oldukları zekâttır. Sonraki dönemlerde de Müslümanlar ticaret vergisi konusunda Hz. Ömer'i örnek almışlardır [a.g.e.: 174].

Daha önce Hz. Peygamber döneminde para bastırılmadığını; komşu devlet paralarının kullanıldığını belirtmiştik. İran ve Bizans paralarının farklı ağırlıkta olmaları nedeniyle Hz. Ömer'in bu durumu göz önünde bulundurarak, dinar ve dirhemlerin ağırlıklarını yeniden tespit ettirdiği ve ilk İslâmî parayı bastırıldığı bilinmektedir. Hz. Ömer tarafından basılan bu paraların bir kısmı daha önce kullanılan ve Kisreviyye denilen paranın aynısıdır. Bunlardan bazıları ise farklı şekillerde olup, üzerinde "Muhammed un Resûlüllah", "Allah-u Ekber", "La ilahe illallah" ve "Elhamdülillah" gibi ibareler bulunuyordu. Hz. Ömer zamanında Suriye ve Mezopotamya'da gerçekleştirilen ilk fetihlerden sonra bizzat Müslümanlar tarafından ağırlık, şekil, desen ve hatta paralar üzerinde görülen insan resimleri ve yazıları bakımından, öncekilerden hiçbir farklılığı bulunmayan yeni sikkelerin mevcudiyetinden bahsedilmektedir [Yıldız, II, 1986: 570].

Yine bu dönemde ticarî faaliyet ve kuralların yanı sıra, bir takım ticarî yaptırımlara da rastlamaktayız. Hz. Ömer'in bu amaçla, ithalatçının getirmiş olduğu malları alıp depolayan ve piyasa sürmeyip çarşı ve pazarda darlık ve buhrana yol açan karaborsacıları uyarıp, onları bu işten şiddetle men ettiği belirtilmektedir. Diğer yandan önceden tespit edilmiş piyasa fiyatlarına uyulması konusunda da Hz. Ömer, Medine çarşısında kendi üzümünü satmakta olan Hatib b. Ebi Balta'nın üzümünü düşük fiyata sattığını görünce, ya fiyatı arttırmasını ya da çarşıdan çıkıp gitmesini söylemiştir. Hz. Ömer'in bu uygulamayı şehir dışından gelen satıcıların haklarını korumak ve haksız rekabeti önlemek amacıyla yaptığı belirtilmektedir [Yeniçeri, 1980: 296].

Bu dönem ile ilgili bir başka uygulama ise esnaf arasında gayr-i meşru rekabet imkânlarını önlemek, imal edilen malların mükemmelliğini temin etmek ve herkesin eşit

³ Uşûr: "Onda bir almak" manasına gelmektedir. Cahiliye döneminde çarşı ve pazarlara mal getiren tüccarlardan alınan vergidir. Bkz. [Fayda, 1981:172].

şartlar altında ticarî hayatını sürdürmesine yardımcı olmasına yönelik adımlardır. Hz. Ömer bu amaçla çarşı ve pazar işlerine bakan “Sahibû’s-Suk” görevlendirilmiştir. Hz. Ömer’in bizzat kendisi de bu görevi yürütmüştür. Adı geçen bu teşkilata verdiği önemden dolayı Hz. Ömer’i bu kurumun kurucusu olarak kabul edenler olmuştur [el-Mısri, 1981: 479].

Hz. Muhammed, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer dönemlerinde uygulanmakta olan bu faaliyet Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde de bizzat kendileri tarafından uygulanarak, bu konuya gereken önem verilmiştir. Hz. Ömer’in çarşı ve pazara çıkararak su karıştırılan sütleri dökmesi, Hz. Ali’nin karaborsacıları sıkı takibe alması, halifelerin çarşı ve pazar teftişlerine verdikleri önemi göstermektedir [Çelik, 2002: 14].

İslâm medeniyeti ve tarihinde siyasal ve sosyal-kültürel faaliyetler açısından oldukça canlı bir görünüm arz eden Emeviler döneminde, ticarî alanda yapılan faaliyetlerinde büyük bir önemi vardır. Her ne kadar fetih hareketlerinin siyasî ve askerî sonuçlarının ilk etapta ticarî faaliyetleri gölgede bıraktığı düşünülse de, Emevi yöneticileri ticaret konusuna gereken önemi vererek, bu hususta birçok uygulama ve gelişmelerin öncüsü olmuşlardır.

Bütün İslâm memleketlerinde olduğu gibi Emeviler’de de ticaretin başlıca yapıldığı yerler çarşı ve pazarlardı. En önemli çarşı ve pazarlar Şam’da bulunuyordu. Umeyye Camii’nin etrafında bulunan ve genellikle kumaş ticaretinin yapıldığı Kaysariye ile hanların şehirdeki ticarî faaliyetlerin odak noktasını teşkil ettiğini söyleyebiliriz. Çarşılar bu dönemde meslek gruplarına göre ayrılıyordu. Ayakkabıcılar, attarlar, manavlar, kadın eşyası satanlar ayrı ayrı çarşılarda yer alıyorlardı. Dericiler, kasaplar, marangozlar ise daha çok şehrin dışına doğru konuşlandırılmıştı.[a.g.e.: 29].

Bu dönemde Kûfe, Basra, Fustat, Kayravan, Halep çarşı ve pazarları ile meşhur olup, ticaretin yaygın olarak yapıldığı şehirlerdi. Miladi 670 yılından Ukbe b. Nafi tarafından bugünkü Tunus toprakları üzerinde kurulan Kayravan, çarşısı ile meşhurdu. Ticaret ve sanatın gelişmesi için şehrin çarşısı Ukbe b. Nafi tarafından büyük tutulmuş ve kible yönünde şehrin içine doğru bitişik nizamda uzanmıştır [a.g.e: 28]. Konum olarak Kûfe

çarşıları da başlangıçtan beri cami çevresinde yer almaktaydı. Özellikle Hz. Ömer zamanında kurulan Kunase Pazarı, Emeviler dönemi çarşı ve pazarlarına örnek teşkil etmiştir. Muğire b. Şu'be'nin Kûfe valiliği döneminde, pazara mal getirenin oturduğu yere akşama kadar sahip olması esası, Ziyad'ın valiliği ile birlikte, devamlı bir müeyyide haline getirilmiş, böylece her esnafın kendine ait ticarî yerleri olmuştur. Hz. Ömer zamanında kurulan Basra, kurumsallaşmasını ve gelişmesini Emeviler döneminde tamamlamıştır. Bu dönemde nüfusu üç yüz bini bulan şehir pazarlarında ticaret oldukça yoğundu. Bunlardan "Mirbed" çarşısı cahiliye dönemindeki Ukaz'ın bir devamı niteliğindedir [a.g.e.: 25].

Emevi idarecileri çarşı ve pazar düzeni ve işleyişi ile ilgili hususları "Sahibu's-Suk" veya "Amilu's-Suk" denilen görevliler vasıtasıyla gerçekleştiriyorlardı. Daha önce bu görevin Hz. Muhammed ve dört halife döneminde bizzat kendileri tarafından yürütüldüğü belirtilmişti. Fakat "Sahibu's-Suk" o dönemde yalnızca pazarlarda görevli olduğu için görev alanı dardı. Bu kurum ileride kurumsallaşmasını tamamlayarak Abbasîler döneminde "hisbe" veya "muhtesiplik" adını alacaktır. Bunların öncelikli görevleri ölçü ve tartı aletlerinin âdil bir şekilde kullanımını sağlamak, malların kaliteli bir şekilde satılmasını temin etmek, çarşı ve pazarın temizliğini sağlamak, ticaret yaparken kullanılan bineklere aşırı yük yüklenmesini önlemektir [a.g.e.: 31].

Emeviler döneminde ticarî faaliyetlerin çoğunu, zirâî ve hayvansal ürünler oluşturmaktaydı. Fetihler ile birlikte ele geçen bölgelerde yeni tarım usulleri ve ürün çeşitleriyle karşılaşılması sonucu bu dönemde de ticaretin alt yapısını tarıma bağlı ticaret ve sanayi teşkil etmiştir [Hodgson, 1995: 40]. Ticareti yapılan en önemli maddeler gıda maddeleriydi. Tahıl, başta Mısır olmak üzere Musul ve Şam civarlarında yoğun bir şekilde üretilirdi. Mısır, ürettiği tahılının büyük çoğunluğunu Hicaz'a gönderirken, diğer üretim bölgeleri de diğer illere göndermekteydi. Yeşil sebze ve meyve, nar, incir, şeker kamışı, yaş ve kuru üzüm ticareti yapılan diğer tarım ürünlerindendi. Güzel kokular, dokuma türleri, kâğıt, çeşitli ev ve savaş aletleri, deri ürünleri, madenler çarşı ve pazarların vazgeçilmez ticarî ürünleriydi [Çelik, 2002: 40].

Emeviler'in kurucusu Halife Muaviye b. Ebi Süfyan döneminden itibaren devletin iç kesimlerinin bir ticaret yolu ağı ile birbirine bağlı bulunduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte O'nun daha önce mevcut olan yolların yanı sıra, Kûfe ile Hicaz şehirlerini başkent Şam'a bağlayan yeni yollar yaptırdığı belirtilmektedir [a.g.e.: 40].

Şam, Anadolu ve Fırat yönünden Arabistan ve Mısır'a doğru yol alan kervanların başlıca durak yerlerinden biriydi. Emeviler'in rağbet ettikleri diğer önemli bir güzergah da Ürdün çölünde bulunan Amman şehridir. Amman, başkent Şam'ı Irak ve Arap yarım adasına bağlayan yolların merkezi durumundaydı. Şam ile Mekke'yi birbirine bağlayan Basra ve Gazze güzergâhlarının da karayolu ticaretinde önemi büyüktü. Yine bu dönemde Akdeniz'den ilk olarak İskenderiye'ye; buradan Kızıldeniz vasıtası ile Hindistan ve Çin'e kadar uzanan deniz ticaret yolunun var olduğu ve Müslüman denizcilerin buralarda ticaret kolonileri kurdukları görülmektedir [a.g.e.: 41].

Kısacası Müslümanlar, dünyadaki iktisadî ağırlıklarını giderek arttırmışlar ve bu dönemde gösterdikleri gelişme ile Abbasîler döneminde yaşanacak altın dönemin de habercisi olmuşlardır. Devletin iktisadî kalkınması ile askerî gücü artmış, askerî gücün artması ile sınırlar genişlemiş ve artan nüfus ile daha büyük ticarî organizasyonlar meydana gelmiştir. Bu ticarî organizasyonlar Abbasîler ile doruk noktasına ulaşmıştır.

2. ABBASİLER DÖNEMİNDE TİCARÎ FAALİYETLER

Emeviler' den sonra Arap olmayan mevâli sınıfının da büyük katkılarıyla hilâfete geçen Abbasîler, özellikle Bağdat'ın kuruluşu ve zamanla hem siyasî ve hem de ticarî bir merkez olarak gelişmesi ile birlikte hicri ikinci asırda dünyanın en büyük iktisadî gücü haline geldiler. Batıda Afrika'nın Atlas Okyanusu kıyılarından doğuda Hindistan'a, kuzeyde Kafkaslardan güneyde Yemen'e kadar uzanan bu iktisadî güç, ikinci Abbasî Halifesi Ebû Cafer el-Mansur (h.136-158/m. 754-775) döneminde yükselmeye başlamış ve Halife Harun Reşîd (h.170-193/m.786-809) döneminde altın çağını yaşamıştır.

Bu bölümde "Abbasîler Döneminde Ticarî Faaliyetler" başlığı altında ilk olarak ticarî amaçlı yapılanmalardan olan, çarşı ve pazarların durumunu ele alacağız. Diğer yandan çarşı ve pazarda satılan ticarî akışa neden olan ticaret malları ve bu malların yoğun olarak üretildikleri yerleri belirteceğiz. Bu bölümde son olarak Abbasîler döneminde kullanılmakta olan karayolu ve deniz yollarının durumunu ve bu yollar sayesinde gerçekleştirilen ticareti ele alacağız.

2.1 Ticarî Amaçlı Yapılanmalar

Abbasî ticarî hayatını incelemeyen, öncelikle ticaretin yapıldığı yerlerin, özellikle malların halka ulaştığı çarşı, pazar ve panayırlar üzerinde durmanın yerinde olacağı fikrindeyiz.

2.1.1 Çarşı ve Pazar

Bir memlekette devletin iktisadî ve ticarî hayatla ilgisi, her şeyden önce kendisini çarşı ve pazarda hissettirir. İlk dönem Abbasîler'de de çarşı ve pazarlar, ticaret hayatı için çok önemliydi; fakat çarşı ve pazarın iktisadî ve sosyal hayattaki önemini anlamak için, öncelikle İslâm dünyasındaki şehircilik anlayışı hakkında biraz bilgi vermek faydalı olacaktır.

İslâmiyet, kısa bir süre içerisinde Arap yarımadasından çıkarak Suriye, Filistin, Mısır ve Mezopotamya'ya hâkim olmuştur. İslâmiyet'in bu geniş coğrafyadaki yayılma sürecinin

tamamlanmasından hemen sonra, hızlı bir şekilde yerleşik hayata intibak ve gelişen şehirleşmeye rastlarız [Duri, 1991: 94]. Bu büyük şehirleşme dönemi sırasında her ne kadar İslâm Dini ve o dönemdeki siyasî, askerî ve sosyal şartlar etkili olmuşsa da; İslâmiyet öncesi antik Yunan, Roma, Bizans ve Sasani, şehirciliğinin mirasını göz ardı etmemek gerekir. Yine de ister fetihle alınmış olsun, ister Müslümanlar tarafından kurulmuş olsun, İslâmiyet'in getirmiş olduğu anlayış ve biçim bir İslâm şehri fikrinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İslâm esas yapısı itibariyle Musevîlik gibi bir şehir dinidir. Kuran'ın umumi bakışı, göçebelik karşıtıdır ve şehirleşme yönündedir. Onun terminolojisi açıkça şehir hayatını ve İslâm'ın yayıldığı ticarî ortamı yansıtmaktadır⁴ [Gül, 2001: 81].

Şehirleşme eğilimi IX. ve X. yy.' da artmıştır. Şehirleşmenin artmasında Abbasîler devrinde fetihlerin durması, nüfus artışı ve Araplar'ın yerli nüfus ile kaynaşması ile ortaya çıkan yeni zümreler etkili olmuştur. Bu dönemde şehirler genişlemiş ve içinde çeşitli renk ve köklerden insanların kaynaştığı bir sergi haline gelmişti. İş ve mesleklerin gelişmesi hızlanmış, çarşılar ve iş yerleri genişlemiştir [Duri,1991: 94].

İslâm şehrinin en önemli karakteristiğini Cuma Camii yanında tüccar ve zanaatkârların dükkânlarının yer aldığı "Sûk" ya da "Bazar"ın bulunması teşkil ediyordu. Çarşının tarihî gelişimi ile İslâm'ın yayılışı arasında bir paralellik bulunduğu işaret eden kimi yazarlar, İslâmiyet'in çarşı organizasyonuna yaratıcı bir güç kattığını ve âdeta onu yeniden ortaya koyduğunu belirtmektedir. Hatta bazı batılı şehir tarihçileri İslâm şehrinin yegâne unsuru olarak çarşı ve pazarı göstermektedir [Gül, 2001: 84].

Dükkânlar, Ön Asya ve Mısır'da caddeler boyunca kurulmuştu. Bunun için eski Arapça tabiri *saffa* (sıra) kullanılıyordu. Ticarî faaliyetlerin büyük bir kısmının şehir merkezindeki cami etrafında toplanmasının yanı sıra, merkezden uzakta kurulmuş çarşı ve pazara rastlamak da mümkündür. Özellikle nüfus ve alan bakımından belirli bir büyüklüğe erişen şehirlerde bu yapılanmayı daha net görebiliriz. Diğer yandan bazı

⁴ Tevbe süresinin 97. ayetinde "Bedeviler küfür ve nifak yönünden daha şiddetlidirler. Ve Allah'ın Resulüne indirdiği hükümlerin sınırlarını bilmemeye onlar daha layıktırlar." buyrulmaktadır. Şehir dışından yaşayan bedevi halkın Kuran'ın vazettiği kurallara ve Peygambere bağlılıkta daha az duyarlı olacaklarını onların yaşayış şekilleri ile bağdaştırmıştır.

malların ticaretinin özel durumları gereği merkezden uzakta yapılması zorunluluğu da bunda etkili olmuştur. Çarşının bu şekilde uzakta olmasında fetihler sonucu elde edilen malların paraya dönüşmesinin beraberinde getirdiği rahat yaşama arzusu da tesir etmiştir. Özellikle Abbasî idarecilerinin şehir merkezinden uzakta kurdukları sarayların etrafındaki yeni çarşuları bunlara örnek verebiliriz. Çarşıların bazı şehirlerde merkezden uzakta olmasında güvenlik endişeleri de önemli rol oynamıştı. Nitekim Bağdat'ın kuruluşunda önceleri şehrin merkezinde olan çarşı ve pazarlar daha sonraları Kerh denilen bölgeye nakledilmiştir [el-Belâzurî, 2002: 423; Özcan, 1991:195].

Çarşıların gelişim sürecine göre, farklı fiziki yapı arz ettiklerini görüyoruz. Başlangıçta iptidaî bir tarzda plânlanmış çarşılar gelişmelere paralel olarak, kapısı olan ve üzeri kapalı mekânlar haline gelmiştir. Yine bu dönem İslâm çarşılarında ilgimizi çeken bir başka husus, çarşılarda toptancı ve perakendeci şeklinde bir ayrımın olmasıdır. Basra'da Şettü'l-Arap kenarında, Fustat'ta ise Nil nehri boyunca kurulmuş ticaret ambarlarının, toptan ticarete ayrılmış yerler olduğu anlaşılmaktadır [Can, 1995: 130].

2.1.2Çarşı ve Çevresiyle İlgili Yapılanmalar

Çarşıların gelişmesi ile birlikte, çarşı ve çevresinde ticareti kolaylaştırıcı yapılanma ve düzenlemelerin yapıldığını da görüyoruz. Bu dönemde çarşıya gelen malların korunması için ambar ve depolar inşa edilmiştir. Çarşıya gelen malların korunmasına yönelik yapılardan en gelişmişisi "Daru'r Rızk"tır. Cizye ve haraç gibi bazı vergilerin aynî olarak toplanması böyle bir mekânın kurulmasını zorunlu kılmıştır. Bağdat, Basra ve Kûfe' de bulunan bu kuruma Fustat'ta da rastlanmaktadır [el-Belâzuri, 2002: 307].

Daru'r Rızk'ın yanında tekstil işi ile uğraşanların, büyük bir depoları vardı. Bu depolara verilen "Kaysariye" (İmparatora ait) adı onun antik kökenden geldiğini göstermektedir. Kaysariye, çoğu kez kent merkezlerinde kuyumcular, sarraflar, bankalar gibi zengin iş yerlerinin bulunduğu büyük camiye yakın bir yerde bulunurdu [Cahen, 2000: 161].

Çarşı ve pazarların yanında bir de büyük aktarma merkezleri olurdu. Aktarma merkezleri, daha çok kent dışı semtlerde ya da büyük giriş kapılarının yanında bulunurdu. Bu yerler, ister komşu köylüler, ister uzaklardan gelen büyük alıcılar tarafından kullanılsın, daha çok dış dünyayla alış verişi amaçlayan yerlerdi. Bu dönemde çarşıya gelen malların korunması için ambar ve depolar inşa edilmiştir [Gül, 2001: 83] Bu tür yerlere en iyi örnek Basra'da bulunan "Mirbedül-Basra"dır. Basra'nın batı kapısı, Bâbü'l-Bâdiya yakınında bulunan bu yer, kervanların konakladığı büyük bir meydan ile etrafındaki depolardan meydana geliyordu [Yüksel, 1999: 130].

Çarşı ve pazar çevresindeki ticarî yapılardan biri de hanlardır. Şehre dışardan gelen yabancı tüccarlar, bu hanlarda konaklamaktaydılar. Hanlar genelde iki katlı olurdu. Alt kata tüccarların malları konur, üst kat ise otel olarak kullanılırdı [Hasan, 1991: 139].

2.1.3. Panayırlar ve Haftalık Pazarlar

Araplar, Câhiliye çağında Arabistan Yarımadası'nın her tarafında, hem milletler arası, hem de mahallî panayırlar kurmayı âdet edinmişlerdi. Bu panayırlar, içtimaî ve iktisadî olarak, İslâm Dini inkişaf ettikten sonra da büyük önem arz etmekteydi. Müslümanlar, önemli ticaret merkezi olan şehirlerde belirli zamanlarda ticarî panayırlar kurmayı âdet edinmişlerdi. Bunların başında Basra'daki "Mirbed Çarşısı" (Sûku'l-Mirbed) gelmektedir. Mirbed Çarşısı, Abbasîler döneminde ticarî faaliyetlerin yanında, kültürel faaliyetler bakımından da oldukça önemlidir. Emeviler döneminden itibaren burada ilmî ve edebî faaliyetler gelişmeye başlamıştı. Bu dönemde Mirbed'in en ileri gelen şahsiyetleri nahivciler, şiir râvileri ile şair ve ediplerdir. Bununla birlikte Mirbed, şehrin kalabalığından sıkılan insanların dinlenmek için geldikleri bir sayfiye yeri vazifesi de görmektedir [Yüksel, 1999: 132]. Bu özellikleri ile Mirbed Çarşısı, İslâm öncesi dönemin meşhur Ukâz Panayırı'nın devamı olarak kabul edilmektedir.

Meşhur panayırlardan biri de Müslüman ve Hristiyan hacıların her sene buluştukları Kudüs panayıridir. Müslüman hacılar, hac dönüşünde Mescid-i Aksa' yı ve Hz. İbrahim'in mezarını ziyaret etmek için Kudüs'e gelirlerdi. Burada her Eylül'ün on

beşinde büyük bir panayır kurulur; çeşitli milletlere mensup hacılarla burada buluşulurdu. “Pavie panayırı” denilen bu fuara, Venedikliler ve Anglo-Sakson’lar da geliyorlardı [Lombard, 1983: 212; Hasan, 1991:139].

Abbasîler döneminin diğer meşhur panayırları arasında Kûfe’ de “Kûnase Panayırı”, Rakka’da “Sûk-u Hişam el-Atik” ve kuyumcuları ile meşhur İsfahan panayırlarını sayabiliriz. Her meslekten esnaf, panayırlarda bir bölüm açar, öğleden sonraya kadar burada beklerler, akşam olmadan evlerine gitmezlerdi [Hasan, 199: 269].

Çarşı ve panayırların dışında, haftanın belirli günlerinde şehir pazarları kurulurdu. Haftalık pazarlar, devamlı surette açık olan çarşılardan farklı olarak, haftada bir veya iki gün kurulurdu. Mesela Kayrevan’ da Perşembe ve Pazar günleri kurulan pazarları, buna örnek olarak verebiliriz. Bu tür pazarlar, daha çok kırsal nüfusun şehir nüfusundan daha yoğun olduğu yerlerde görülürdü [Çelik, 2002: 22].

2.1.4. Abbasîler Döneminde Bazı Çarşılar

Emevi Halifeliği’ni yıktıktan sonra başa geçen Abbasîler’ in, başkenti Şam’dan Bağdat’a taşımalarından sonra, hızlı bir şehirleşme dönemi başlamıştır. Bu dönemde şehirlerin nüfuslarının artmasına paralel olarak, çarşıların önemi daha da artmıştır. Bu bölümde İlk dönem Abbasîler’ in bazı şehirlerini ve bu şehirlerde yer alan çarşıların, ticarî hayatta almış oldukları rolü inceleyeceğiz.

2.1.4.1. Bağdat Çarşıları

Bağdat, ilk dönem Abbasîler’ de siyasî, sosyal ve ticarî açıdan ön plana çıkan en önemli şehirdir. Bağdat, Abbasî halifesi el-Mansur tarafından h.145/m.762 senesinde kurulduktan sonra Abbasîlerin başkenti olmuştur [Yüksel, 1999: 73]. Fakat Bağdat’ın kuruluşuna geçmeden, Abbasîler’ in daha önceki başkentleri hakkında bilgi vermek faydalı olacaktır.

Bağdat'tan önce, Abbasîlerin ilk başkenti Kûfe idi. Abbasî ihtilali buradan yönetilmişti; fakat Hz. Ali taraftarlarının çoğunlukta bulunması sebebiyle güvenli bir yer değildi. Bu sebeple ilk Abbasî halifesi Ebu'l-Abbas es-Saffah, hilafet merkezi olarak Fırat'ın doğu yakasında bulunan küçük Haşimiye şehrini seçti. İkinci Abbasî Halifesi Mansur ise Kûfe yakınında kendi adını taşıyan şehri kurdu. Ancak burası Kûfe'ye çok yakın olduğundan tehlike devam ediyordu. Bundan dolayı daimî bir şehir kurmak için yeni bir yer aramaya başladı. Nihayet Dicle'nin sağ sahilinde ve Sasani İmparatorluğunun eski başkenti Medain'in yanında yeni bir şehir kurdu [Lombard, 1983: 122].

Burada daha önceleri Bağdat köyü bulunuyordu. Mansur'un bu yeri seçmesinde haklı gerekçeleri vardı. Çünkü şehrin kurulduğu yer, Dicle'yi Fırat'a bağlayan ve gemilerin geçmesine elverişli bir kanalın yakınında bulunuyor, bütün istikametlere giden yolların birleştiği bir kilit noktasında yer alıyordu. Hindistan yolu da buradan geçiyordu. Bunun dışında Horasan yolu'da buradan geçmekte ve kervan yollarının kesiştiği bu yörede her ay panayırlar kurulmaktaydı⁵ [Özcan, 1991:426]. Böyle bir yerde askerler ve halk erzak sıkıntısı çekmeyecekti.

Şehrin kuruluşu sırasında Halife el-Mansur'un Bağdat köyü yakınında durarak şöyle dediği rivayet edilir: “Doğuda Dicle, batıda Fırat arasında bulunan bu ada dünyanın ticaret merkezidir. Vasıt, Basra, Ubulla, Ahvaz, Fars, Omân, Yemâme ve bunların çevresinden Dicle'ye inen bütün gemiler burada demirlerler; Musul, Diyâr-ı Rebia, Azerbaycan ve Ermeniye'den Dicle yoluyla Diyâr-ı Mudar, Rakka, Suriye ve diğer bölgelerden Fırat yoluyla, Mısır ve Kuzey Afrika'dan gelecek gemilerdeki ticaret malları buraya getirilecek ve boşaltılacaktır. Cebel, Horasan ve İsfahan şehirleri halkı için burası bir geçiş yolu olacaktır. Seleflerimin ihmal ettiği bu yeri benim için saklayan Allah'a hamdolsun. İnşallah bu şehri inşa edeceğim ve ömrümün sonuna kadar burada oturacağım; haleflerimde burada yaşayacaklar. Şüphesiz burası dünyanın en müreffeh şehri olacaktır” [Aka, 1986: 366].

⁵ Bkz. “Bağdat” maddesi, TDV, cilt4

Halife Mansur, yeni merkezi seçerken birçok faktörü göz önünde bulundurmıştır. Özellikle Irak'ın ortasında bir yer seçmesi, hem idare açısından kolaylıklar sağlayacağı gibi, hem de diğer şehir ve memleketlerle ticarî ilişkilerin rahatlıkla yapılmasını sağlayacaktı. Nitekim sonuçta Bağdat, özellikle Abbasîler döneminde bu özelliği kazanmış, devrin en önemli ticaret merkezi olmuş; ticaret en canlı bir şekilde burada görülmüştür. Bu konuyu ileride ele alacağız.

Halife Mansur'un, Bağdat'ın inşasına ne zaman başladığı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. El-Belâzurî' nin bildirdiğine göre Mansur, buraya “Medinetü's-Selâm” ismini vererek h.145/m.762 tarihinde şehrin inşasına başlamıştır [el-Belâzurî, 2002: 257]. Halife Mansur, Şam, Musul, Cebel, Kûfe, Vâsıt ve Basra gibi şehirlerden gerekli mühendis, usta ve işçileri temin etmiştir. Ayrıca birçok fakîh ve diğer İslâm âlimlerinden oluşan bir grubu seçerek, inşa konusunda onların da fikirlerini almıştır. Miladî 763 tarihinde Halife Mansur, Beytül mâli ve Divanları buraya nakletmiştir. Bağdat'ın inşası ise h.149/m. 766 tarihinde tamamlanmıştır [Yüksel, 1999: 82].

Bağdat şehrinin plânı daire şeklindedir. Onun için buraya el-Medinetü'l-Müdevvera (Dairevi şehir) adı verilmiştir. Dairenin merkezinde Babü's-Zeheb veya Kubbetü'l-Hadrâ denilen saray ve camii vardı [Miquel,1991: 152]. Bunların etrafında muhafız birliklerinin kışlalarından başka bina yoktu. Mansur'un bu planı seçmekteki maksadı hiç kimsenin evinin kendi sarayına daha yakın olmamasını sağlamak ve sarayının muhafızların ve güvenilir adamların çevrelediği emin bir yerde olmasını istemesiydi. Böylece gelecek tehlikelerden korunacaktı. Şehrin dört ana caddesi vardı. Bunlar dairenin ortasında surlara doğru uzanıyordu. Bu caddelerden yine surlara ulaşan küçük yollar ayrılıyordu. Bağdat'ın bu plânı sosyal gayeler gözetilerek çizilmiştir. Her bölge belirli bir etnik veya meslekî grubun sorumluluğundaydı [Lombard 1983: 123].

Halife Mansur, başlangıçta Bağdat'ın dükkânlarının, etrafı çevreleyen büyük sur ile dâhili sur arasındaki “tâkât” denilen ve taştan yapılmış kemerli odalara inşa etmiştir. Bunlar da dört çarşayı oluşturmaktaydı. Ayrıca Halife Mansur, Bağdat'ın dört kapısının bulunduğu yerde duvar dışında çarşı için büyük bir boşluk bırakılmasını da emretmiştir

[Yüksel,1999: 82]. Görüldüğü gibi ticarî hayatın en önemli yapılarından birisi olan çarşılar, Bağdat'ın ilk olarak inşa edilmesinden itibaren önemli bir rol oynamıştır.

Hicri 157 senesine kadar Bağdat çarşılarının buldukları yerde kaldığını görmekteyiz. Ancak bu tarihte Halife Mansur, çarşıları Kerh denilen kısma nakletmeye karar vermiştir. Bu kararın verilme sebebine gelince; Halife Mansur, Bağdat şehrini kurduktan sonra şehre gelen Bizans elçisini gezdirmesi için veziri Rabi b. Yunus'u görevlendirmişti. Elçi şehri son derece beğenmiş; fakat kendisine göre sakıncalı ve eksik bulduğu yanları da halifeye söyleyemeden edememişti. Halife Mansur'un sorusu üzerine elçi, şehri çok beğendiğini ancak çarşının şehir içinde kurulmuş olmasının sakıncalı olduğunu ifade ederek, halifeyi ülke aleyhine çalışan casusların tüccar kılıfı altında şehre girip bazı devlet sırlarını ele geçirebilecekleri hususunda uyarmıştır. Bunun yanında şehrin yeşillendirilmesine önem verilmesini ve şehre daha çok su sağlanmasını tavsiye etmiştir. Mansur, başlangıçta elçinin bu sözlerini pek dikkate almaz bir tavır içerisinde girmişse de; daha sonraki tecrübeler elçiyi haklı çıkarmış olmalı ki, Kerh denilen yeri düzenletip çarşığı oraya naklettiği gibi "Kerhaya" suyunu Bağdat'a getirtmiş ve ayrıca "Abbasîyye" adı verilen dinlenme yerini yapmıştır [Le Strange, 1993: 150; Avcı, 2003: 88].

Bunun yanı sıra şehrin güvenliğini sağlamak, karışıklık çıkarabilecek insanları şehirlerden uzaklaştırmak ve şehir kapılarının çarşılar sebebiyle gecede açık tutulmasını engellemek [Yüksel, 1999: 85] ve gelen elçinin de belirttiği gibi casusların rahatlıkla şehir merkezine girmelerine engel olmak düşüncesi, Halife Mansur'un bu yönde karar vermesinde etkili olmuştur.

Ârâmice "istihkam edilmiş şehir" anlamına gelen Kerh, çarşılar buraya nakledilmeden önce de bulunuyordu, fakat çarşıları buraya nakledilmesi ile Kerh, ticarî hayatın merkezi haline gelmiştir. Halife Mansur, Kerh' de caddelerin genişletilmesini önceden sağlayarak, daha rahat bir mekânın oluşturulmasını sağlamıştır. Ayrıca, her meslek ve ticaret dalına ait özel ve ayrı çarşılar yaptırmıştır. Bunun yanı sıra çarşıların, Bağdat'ın güney tarafında, Sarat ve İsa Kanalları arasında kurulduğunu görmekteyiz. Bunun sebebi, Kerh'in ticarî faaliyetlerin bir merkezi yapıma düşüncesi ile Bağdat'ın

gelişmesi karşısında Kerh'in konum itibariyle şehrin ortasında kalmasını sağlamaktı. Kerh'in hayli yoğun bir ticarî faaliyete sahne olması ve özellikle dışardan gelen tüccarın istekleri karşısında Halife Mansur, Kerh'in çarşılarını daha fazla genişletmek zorunda kalmış ve iki yeni kısım daha ilave edilmiştir. Bunlar “ Muhavvel” ve “Harbiyye” isimleriyle bilinmektedir [Le Strange, 1993: 148].

Kerh'te her zanaat ve ticaret erbabının müstakil pazaryerleri, çarşıları vardı [el-Belazurî, 2002: 423]. Meyve pazarı, pamuk pazarı, yün pazarı, yüzden fazla dükkânın bulunduğu kitapçılar çarşısı (Sûku'l-Verrâkîn), sarraflar çarşısı ve atar dükkânları bunlardan bir kısmını teşkil eder. Yine Kerh'te elbise satılan “Sûku'l-Bezzâzîn”, dericilerin bulunduğu “Sûku'l-Debbağîn, her türlü hayvanın satıldığı “Sûku Bâati'd-Devab”, sadece etin satıldığı “Sûku'l-Cezzârîn”, tavuk satılan “Sûku'd-Deccâc”, gıda maddelerinin satıldığı “Sûku'd-Taâm, “Sevik” denilen ve undan yapılan bir tür yemeğin satıldığı “Sûku's-Sevik ve Salı günü kurulduğu için bu ismi alan “Sûku's-Sülesâ gibi çarşılar başlıca ticaretin yapıldığı merkezlerdir. Bundan başka “Babü's-Şâm” kapısında bulunan “Sûku' Bâbü's-Şam” çarşısı, yabancı tüccarların ve çevre köylerden ve kasabalardan gelen küçük üreticilerin, kendi mallarını sattıkları önemli pazarlardandı [Ahsan, 1979: 150].

Bazı meslek grupları ise özel konumlarında dolayı şehrin dış tarafına yerleştiriliyordu. Rivayete göre Mansur:”Kasaplar sefihtir, ellerinde de keskin demirler vardır” diyerek kasapları diğer çarşıların sonuna kurulmasını emretmiştir. Daha sonra kasapların şehre girmemeleri için, Kerh'te cuma günleri toplanıp, namaz kılacakları bir cami yapmalarını istemiştir [Yıldız, 1986: 370].

Bağdat'ın, Kerh dışında diğer çarşıları ile meşhur olan yeri Rusâfe' dir. Rusâfe, askerî amaçlı kurulan bir yer olmasına rağmen önemli pazarları da ihtiva ediyordu. Rusâfe'nin bu ticarî kısmına “Babu't-Tâk Çarşıları” denilmekteydi. Bağdat'ın doğu tarafında kalan Rusafe'de çiçeklerin satıldığı Sûku't-Tib, Suku'l-Azim [İbni Haukal,1992:67], ayakkabıcıların bulunduğu “Sûku'l-Esâkife”, güzel kokuların satıldığı “Sûku'l-Itr”; fırın, kasap ve diğer gıda maddelerini satanların dükkanlarının bulunduğu “Sûku'l-Taâm”, kuyumculara tahsis edilen “Sûku's-Sağa”, âlimlerin ve şairlerin çoğu zaman

toplanıp, ilim ve şiir meclisleri düzenledikleri “Sûku’l-Varrâkîn”, Çin ve diğer yerlerden gelen değerli ve az bulunan ticaret mallarının satıldığı “Sûku Hudayr”, her türlü hayvanın satıldığı ”Sûku’d-Devâb” ve silahların satıldığı “Sûku’s-Silâh” gibi çarşılar yanında uncuların, tatlıcılarının ve fırınların olduğu “SûkuYahya” “Sûku’l-Ataş”, “Sûku’s-Sülesa” gibi zengin semtlerin çarşıları bulunmaktaydı [Yüksel, 1999: 92].

”Muhtesip”, Halife Mansur zamanından beri hileleri önlemek, ölçü ve tartıyı kontrol etmek için pazarları denetlemekle görevliydi; ayrıca hamamları, camileri de teftiş ederdi. Her çarşı ve meslek erbabının hükümet tarafından tayin edilen bir reisi vardı. Bu dönemde her bir mesleğe ait gelenek ve ilkelerin istikrara kavuştuğu anlaşılıyor. Hatta bu gelenek, meslekî problemlerin çözümünde kadı ve muhtesiplerin nezdinde bile geçerli kabul ediliyordu. Ayrıca her meslekte bir “mübtedi”(çıraklık) “sani”(kalfalık) ve bir “ustaz”(üstat) bulunurdu [Duri, 1991: 95].

Bağdat’ta çok çeşitli mallar üretilirdi. Buradan dünyaya pamuklu mamuller, başörtüsü, örtü, mendil gibi ipekli dokumalar, cam eşya, çeşitli yağlar, ilaçlar ve macunlar vb. ihraç edilirdi. Şehirde çeşitli renkte gömlekler, ince dokuma türbanlar, meşhur havlular üretilirdi. Bu üretim merkezlerinden biri Bağdat’ın batısındaki Basra kapısının yanında bulunan “Dar’ul-Kazz” veya diğer adı ile “İpek evi” dir. Bunun yanında “Attabiye Mahallesi” denilen yerde dünya çapında meşhur ipeklilerin üretimi yapılmaktaydı. Tekstil dışında Bâbü’t-Tâk ’ta mükemmel kılıçlar yapılırdı. Bağdat İpek ve pamuk üretiminde olduğu gibi deri ve kâğıt üretiminde de ün salmıştı [Le Strange, 1993: 139].

Bağdat’taki ticarî hayatın önemli unsurlarından biri de sarraf ve cehbezlerdi. Sarraf ve cehbezler, bir banka gibi çalışıyorlardı. Sarrafların özellikle Kerh’te kendilerine ait dükkânları vardı. Bunlar daha çok halka hizmet ederlerdi. Cehbezler ise daha çok hükümet ve hükümet memurlarına hizmet ederlerdi. Sarrafların zengin oldukları şöyle anlaşılmaktadır: Bağdat’ta Kerh mahallesinde bulunan bir cevahircinin⁶ bir sepet içerisinde sunduğu mücevherata Yahya b. Bermekî tarafından 7 milyon dirhem verilmiş; cevâhirci, fiyatı uygun bulmayarak satmamıştı. Hâlbuki bu mücevherler o tacirin mağazasında bulunan mücevheratın bir kısmı idi. Böyle bir tacirin serveti çok

⁶ Cevahirci: Mücevher alım satımı yapan kimse.

büyük bir yekûn tutuyor olmalıydı. Bundan başka diğer bir mücevhercini mallarına müsadere usulü ile Halife Muktedir zamanında el konulmuş ve zapt olunan çeşitli eşya ve malın kıymeti 20 milyonu dirhemi aşmıştı [Zeydan, 1966: 292].

Şehrin büyümesiyle buraya Horasan, Semerkant, Merv, Belh, Buhara ve Harzem'den tüccarlar geliyordu. Bunların kendilerine ait mahalleleri ve her grubun bir reisi vardı⁷ [Dûri, 1991:433].

Bağdat, nüfusu itibariyle milletler arası düzeyde büyük bir şehir olmuştu. Halk çeşitli ırklardan oluşuyordu. Farklı dil, din, renk ve ırktan insanlar mevcuttu. Bunlar arasında orduya katılmak için gelen köle ve çeşitli meslek erbabı olduğu gibi alış veriş yapmak ve çalışmak arzusunda olanlar da vardı. Halife Memun (h. 198-218/m. 813-833) zamanında Bağdat'ın kırk şehirden oluştuğu ve Bağdat'ta bulunan hamamların sayısının 65 bini bulduğu söylenir [Zeydan, 1966: 154; Miquel,1991: 154]. Buna göre Bağdat'ın nüfusunun iki milyonu buluyordu

2.1.4.2. Samarra Çarşıları

Bu şehir, IX. yy' da başlayan şehirleşme akımının en güzel örneklerinden biridir. Halife Mu'tasım döneminde Türk komutanlardan Eşnas tarafından miladi 836 yılında kurulan şehir, elli yıl kadar doğunun en görkemli şehirleşme örneklerinden biri olmuştur. Doğunun mevcut bütün zenginlikleri adeta Samerra şehrine akmıştır. Yalnızca Mütevekkil döneminde şehre 24 tane saray inşa ettirilmişti. Samarra şehri, Abbasî halifeleri tarafından kullanıldığı dönemde etrafında bulunan mevcut bütün şehirlerdeki iktisadî hayatın gerilemesine neden olmuştur. Hatta yalnızca 35 km. uzağında bulunan ve zenginliği ile meşhur Bağdat'ı bile gölgede bırakmıştı [Miquel, 1991: 154].

Bu durumun en önemli nedeni devlet örgütü harcamalarının ve yatırımlarının büyük bir kısmının burada yapılıyor olmasıydı. Devletin merkezi her zaman için büyük bir cazibe meydana getirmekteydi. Nitekim Abbasî Halifesi el-Mu'temid'in m. 892'de Bağdat'a

⁷ Dûri, "Bağdat" maddesi, İslâm Ansiklopedisi,cilt 4, TDV

dönmek üzere Samarra' yı terk edince, şehir eski cazibesini kaybetti. X. asırda bu şehrin ana sokaklarında saatlerce yürünmesine rağmen hiç kimseye rastlanmadığı ifade edilir [a.g.e.: 155].

2.1.4.3.Basra Çarşıları

Basra, Hz. Ömer döneminde kurulmuş, kurumsallaşmasını ve gelişmesini ise Emeviler zamanında tamamlamıştır [Çelik, 2002: 26]. Coğrafi konumu itibariyle Irak bölgesi deniz ticaretinin merkezi olma özelliğini taşıyan Basra, iktisadî açıdan en gelişmiş dönemini Abbasîler devrinde yaşamıştır.

Basra'da dört önemli çarşı bulunmaktaydı. Bu çarşılar geniş yapılar olup içerisinde bir çok küçük çarşığı içine almaktaydı. Daha öncede belirttiğimiz gibi, bu çarşılardan en önemlisi Mirbed idi. Burası kervanların konakladığı, dört bir yandan gelen Arapların alış veriş yaptığı bir ticaret merkeziydi [Hartmann,1977: 321]. Abbasîler döneminde insanların Mirbed'e karşı olan ilgisi daha çok artmıştır. Buraya güzel evler yapılmış, ticaret için olmasa bile, insanlar sırf gezmek için Mirbed' e gelmişlerdir [Yüksel, 1999: 133].

Basra'da önemli pazarlardan biri de "Sûku'l- Kella" dır. Oldukça geniş bir ticarî merkez olan bu çarşı, birçok küçük çarşığı da ihtiva etmektedir. Bunlardan gıda maddelerinin satıldığı "Dâru'r-Rızk" en önemlisiydi. Ayrıca bu çarşıda hayvan yemlerinin satıldığı "Sûku'l-Allafîn"; sirke ve turşu satıcılarının bulunduğu "Sûku'l-Hallâlîn; kullanılmış ev eşyası ve elbiselerin satıldığı "Sûku-Sakât"; kasapların bulunduğu "Sûku'l-Kassâbîn", canlı koyun satışının yapıldığı "Sûku'l-Ğanem"; zift ve katran imalatçı ve satıcılarının bulunduğu "Sûku'l-Kayyârîn" ve eski kayıkların parçalanarak, ağaç ve demirlerinin satıldığı "Sûku'l-Kâflâyûn" gibi bir çok ayrı çarşı vardı [a.g.e.: 127].

Basra'nın büyük çarşılarından biri de "Sûku Bâbu'l-Câmi" (Babu'l-Cami Çarşısı) dir. Bu merkez büyük bir kompleks olup; içinde kasaplara, sarraflara, köle ve kâğıt satıcılarına ait bir çok küçük çarşı bulunmaktaydı [a.g.e.: 128].

Bağdat ile Basra arasındaki nehir yolu üzerinde kurulan “Sûku’l-Kebîr” de birçok önemli çarşayı ihtiva etmekteydi. Bunların en önemlilerinden birisi ”Sûku’s-Sayârîfe” denilen ve para mübadelesi yapanların bulunduğu çarşıdır. Ayrıca Hindistan’dan ithal edilen kristalden değişik eşyalar yapıp satanların bulunduğu “Sûku’l-Billûriyûn” da, özellikle Abbasîler döneminde çok meşhurdu [a.g.e.: 128].

Klasik İslâm şehirlerinde olduğu gibi burada da çarşı ve pazarlar câmiden uzağa doğru sıralanmaktaydı. Mesela câmiinin yanında “Sûku’l-Bezzazin” yer alır, burada kumaş ve elbise satılırdı. Diğer bir çarşı ise, Ziyad b. Ebîhi’ye atfedilen “Sûku’z Ziyadi” idi ve burada da elbise satılırdı. Camiden uzakta yer alan çarşılar ise Sûku’l-Ġanem(davar pazarı) ve kasaplar çarşısı idi [Çelik, 2002: 27].

Basra şehrinin ticareti doğuda Hindistan ve Çin’e, batıda Marakeş ve Endülüs’e güneyde ise Habeşistan’a kadar uzanıyordu. Ticaret yapmak ya da ikamet amacıyla buraya gelen nüfus ile birlikte halkın serveti de artmıştır. Basra limanında yüzlerce ticaret gemisi barınıyordu. Basra ahali ticaret maksadı ile her tarafa sefer yapmakla şöhret kazanmışlardı. Ve bu hususta darb-ı mesel haline gelmişlerdir. “Cihanda ticaret arkasında en çok koşanlar Basralılar ile Huzistanlılar’dır. Fergana’ da, Susaksı’ da her nerede olursa olsun Basralıya rastlamamak mümkün değildir” denildiği ravayet edilir [Zeydan, 1966: 300].

2.1.4.4.Mekke Çarşıları

Emeviler’ den sonra hilafete geçen Abbâsiler döneminde Bağdat ve Basra’nın siyasî ve ticarî merkez olarak önem kazanması ile Mekke’deki ticarî hayatın önceki dönemlerdeki canlılığından oldukça uzaklaştığı görülmektedir. Mekke’nin ticarî canlılığını kaybetmesinin en büyük nedenlerinden biri, burada Abbasîler’e karşı var olan muhalefet hareketleridir. Bu grup, Hz. Ali taraftarı olduklarını iddia edip, Hac kervanlarına saldırmakta ve güvenliği tehdit etmekteydi. Nitekim Halife Me’mun döneminde giderek

siyasî güçlerini arttıran aynı grup, Mekke, Medine ve Yemen'i kontrolleri altına aldıkları gibi Kâbe'nin hazinelerini de yağmalamışlardı [Yüksel, 1999: 61].

Abbasîler' in X. yüzyılda merkezî otoritesinin zayıflaması ile Mekke'de tam bir kargaşa ve anarşinin başladığı görülmektedir. Gıda maddelerini genellikle dışardan sağlayan Mekke'de, ticaret kervanlarının daha seyrek gelişi sonucu, yiyecek sıkıntısı daha sık görülmeye başlamıştır. Bu durumun en büyük nedeni ise yukarıda bahsettiğimiz kervanlara saldıran bu gruplardır. Ayrıca Karmatîler' in ortaya çıkışı, sadece Mekke'deki ticarî hayatı değil, diğer alanları da olumsuz yönde etkilemiştir. H. 304/m. 916 tarihinden itibaren Hac kervanlarının yollarını kesen Karmatîler h. 318/ m. 930 'da Mekke'yi işgal ederek binlerce insanı öldürmüşler, Hacer-ü Esved'i de kaçırmışlardır. H. 339/ m. 950 tarihinde tekrar geri getirmelerinden sonra Mekke'nin, Karmatîler'in etkisinden kurtulmasıyla yeni bir dönem olan "Şeriflik Devri" başlamıştır [a.g.e.: 62]

Karmatîler'in olumsuz etkisi olmadığı dönemlerde Mekke'nin en önemli ticarî faaliyeti Hac ve Umre döneminde gerçekleşiyordu. Mekke, Recep ayının başlangıcı ile Hac mevsiminde, gerek Hac ve gerekse de ticaret maksadıyla gelen, onbinlerce insan tarafından ziyaret edilmekteydi. Ayrıca yerleşik olarak tanzim edilmiş çarşılar yanında, "Sûku'l-Attârîn" (güzel kokuların satıldığı çarşı) ve özellikle Teşrik günlerinde düzenlenen Mina Panayırı'nda, en değerli mücevherler ile her türlü ticaret malının satışı yapılmaktaydı [a.g.e.: 62].

2.1.4.5. Kûfe Çarşıları

Çarşıların konumu ve işleyişi bakımından Kûfe çarşıları dikkate değerdir. Konum olarak Kufe çarşıları da başlangıçtan itibaren cami çevresinde yer almaktaydı. Özellikle Hz. Ömer zamanında kurulan Kûnase pazarı şehrin en önemli ticaret merkeziydi [Söylemez, 2001: 28].

Kûnase pazarının birçok çarşıdan oluştuğunu görmekteyiz. Pazarın kuşkusuz en önemli bölümünü savaş atlarının satılmakta olduğu Kûnase'nin doğusunda bulunan "Suku'l-

Berrazin” oluşturmaktaydı. Bu bölümün hemen yanında ise büyük ve küçükbaş hayvanların satılmakta olduğu Suku'l-Ġanem ve “Suku'l-Haddadin” (yeni demirciler çarşısı) bulunurdu. Bu çarşıda nal, üzengi gibi savaş atlarının ihtiyaç duyduğu malzeme ile kılıç kalkan gibi bazı küçük silahlar satılırdı [Çelik, 2002: 25].

Diğer yandan Kûnase pazarının mescide yakın olan kısmında ipek tüccarlarının bulunduğu “Suku'l-Hezzazin”; dokuma ve kumaş satıcılarının bulunduğu “Suku'l-Bezzazin” şeker kamışı hurma vb. meyvelerin satıldığı, “Sûku't-Tahhanin”, sirkenin satıldığı “Sûku'l-Hallalin” buğday ve un satıcılarının yer aldığı “Suku's-Sevik” gibi çarşılar bulunurdu [a.g.e.: 25].

Kûnase pazarının dışında Kûfe' de bulunan diğer önemli çarşılar ise şunlardır: Esed b. Abdullah tarafından kurulan ve şehrin ekonomisinde büyük bir yer oluşturan Sûku'l-Esed'de [el-Belâzurî, 2002: 410] çevrede üretilen ve çoğunluğunu tarımsal ürünlerin oluşturduğu mallar satılırdı. Kûfe ekonomisinde önemli bir yer tutan çarşılarından birisi de Yusuf b. Ömer es-Sekafi tarafından Hire'de kurulan Sûk'u-Yusuf'tur. Bu çarşıda özellikle kumaş boyacılığı ve kuyumculuk yaygındı [a.g.e.: 403].

2.1.4.6. Semerkant Çarşıları

Maveraünnehir'in en önemli şehri Semerkant'tır. Kuteybe b. Müslim'in Maveraünnehir valiliği ile bölgedeki İslâm hâkimiyeti iyiden iyiye arttırmıştı. Semerkant, fetihten önceki ticarî ağırlığını bölgede fetihten sonra da devam ettirmiş ve bölgenin en önemli kenti olmuştur. Şehrin bu önemi esas olarak coğrafi mevki ve Hindistan, İran ve Türk egemenliği altındaki bölgelerden gelen ticaret yollarının birleştiği noktada bulunması ile açıklanabilir. Şehrin etrafındaki arazinin son derece verimli olması da burada pek çok insanın toplanmasına olanak sağlamıştır [Barthold, 1990: 88].

Şehrin en önemli çarşıları Re'sü't-Tak (Kemerbaşı) semtinde idi. Burası Şehristan'ın Kiş kapısı girişinde Ribat'ın hemen yanında bulunuyordu [a.g.e.: 90].

Semerkant kâğıdının medeniyet tarihinde hususi bir önemi vardır. Rivayetlere göre Semerkantlılar Ziyad b. Salih tarafından 751 yılında Talas savaşında esir edilen Çinli sanatkârlardan kâğıt yapmasını öğrendiler. Onuncu yüzyılın sonlarında Semerkant kâğıdı, İslâm memleketlerinde papirüs ile parşömenin yerini tamamen almıştı [Lewis, 2000: 122].

2.1.4.7. Buhara Çarşıları

Maveraünnehir'in iki büyük şehriden biri şüphesiz Buhara' dır. Buhara ekonomisinde ticaretin çok önemli bir rolü vardır. Çarşı ve pazarlar, ticarî hayatın en canlı olduğu yerlerdi. Buhara'nın kale duvarının içinde ayın muayyen zamanlarında birbirine bitişik bir şekilde çarşılar kuruluyordu. Zengin çeşitlere sahip olan bu pazarlarda hayvan sürüleri, elbise, köle, bakır ve tunç kap gibi pek çok mal yer almaktaydı [Şeşen, 2001: 154].

Buhara' da kurulan bazı pazarlar başka şehirlere de hitap eden bir panayır durumundaydı. Horasan'ın çeşitli yerlerinden gelen birçok tüccarın katıldığı, yılda bir defa kurulan "Tavâsis Çarşısı" bunlardan biriydi. Bu çarşıdan, Buhara' da dokunan bol miktarda pamuklu elbisenin Irak'a kadar çeşitli yerlere pazarlandığı bilinmektedir [a.g.e.: 153].

Panayır tipi çarşılardan bir diğeri ise, eski putperest inanıştan miras olarak kalan put alış-verişinin yapıldığı "Mâh-ı Rûz Çarşısı"dır. Yılda iki defa birer günlük süreyle kurulan bu çarşıda satılan heykel biçimindeki putlar nakkaş ve marangozlar tarafından yapılmaktaydı ve bu alışkanlık X. yy.da Samanîlerin kuruluşuna kadar devam etmiştir. Putlardan bazıları 50.000 dirheme kadar alıcı bulabiliyordu. Buhara' nın Budizm'in ikbal devirlerinde İran ve Aşağı Türkistan'a put pazarlayan bir yer olduğu sanılmaktadır. Bu bakımdan bu çarşının şehirlerarası ticarete önemli bir yeri vardı [Kurt, 1997: 74].

Buhara' nın önemli çarşılarında biri de Mecusiler Sokağı ile Dihkanlar Sokağı arasında yer alan "Harkanlar Çarşısı"dır. Bu çarşının yer aldığı yer Kûşk-i Mugân semtiydi ki, bu bölgeye 8. yy. da "Keş-Kuşan" denilen zengin yabancılar yerleşmiştir. Burada binden fazla köşk yapıldığı belirtilmektedir [Barthold, 1990: 113].

Buhara' da ticarî faaliyetlerin yoğunluğu nedeniyle bol miktarda yabancı mal bulunduğu bilinmektedir. Çin İpeği yabancı malların tipik bir örneği olup, Çin'le yapılan ticaretin bir sonucu olarak bol miktarda bulunuyordu. Buhara' da ki ticarî ilişkilerin boyutunu gösteren bir başka örnek ise Hint baharatlarıdır. Hindistan ile devamlı surette bir ticarî akış meydana gelmekteydi. Ayrıca Buharalı tüccarlar Bizans ile de alış verişte bulunuyorlardı [Kurt, 1997: 76].

İslâm'ın tipik şehir anlayışı burada da kendisini göstermiştir. Kuteybe tarafından yapılan Cuma camiinin yanında dokuma atölyeleri kuruluydu ve bu atölyeler bölge sanayisi açısından çok önemliydi [Barthold, 1990: 114].

2.1.4.8. Fustat Çarşıları

Fustat, Hz. Ömer döneminde Amr b. As tarafından Mısır'da askerî amaçla kurulan bir şehir olmasına rağmen İslâm'ın Mısır'da etkisini arttırması ile büyümüştür. Ticarî potansiyeli şehir nüfusu arttıkça gelişmiş, Basra ve Kûfe şehirleri ile rekabet eder hale gelmiştir [Çelik, 2002: 28].

Fustat çarşıları da konum olarak Basra ve Kûfe çarşıları gibi cami çevresinde yer almaktaydı. "Berberiler Çarşısı" ve "Suku'l-Kanâdil" (Kandilli Çarşı) diye bilinen çarşılar, şehrin en önemli çarşı merkezleridir. Kandilli Çarşısı merkez camiinin kuzeyinden başlayarak şehrin en önemli caddesi olan Kasru'ş-Şam'a kadar uzanan, Zikâku'l-Kanadil sokağı üzerinde yer almıştır [a.g.e.: s.28].

Diğer çarşılarda gördüğümüz gibi, Fustat çarşılarında da her tüccar yaptığı ticaretin türüne göre konumlanmıştır [Can, 1995: 74].

2.1.4.9. Şam Çarşıları

Şam'ın Emeviler döneminde deniz ve kara ticaretinde önemli bir yeri vardı. Abbasî ihtilalinden sonra halifeler güvenlik endişesi ve Bizans sınırına yakın olması nedeniyle Şam'da kalmayı tercih etmeyip; çöllerde yaptırdıkları saraylarda ikamet ettiler. Bu durum Şam ticaretini olumsuz etkilemişti. Halife Mu'tasım döneminde Antakya'nın tahkim edilmesiyle Suriye ticaret yollarının kavşak noktalarında biri haline geldi. Dimeşk bölgesinin ticarî canlılığında ise Hac kabilelerinin geçiş yolu üzerinde bulunması önemli bir etki meydana getirmektedir. Nitekim hacılar hac ibadetini eda etmek için Mekke'ye gidişlerinde ve hacdan sonra dönüşlerinde orada toplanırlardı. Bu durum çeşitli ticaret mallarının burada toplanmasına ve Dimaşk pazarlarına akmasına neden oluyordu.[Hasan, 1991:269]. Trablus, Beyrût, Sur ve Akka gibi sahil şehirleri Şam'dan birkaç günlük mesafede bulunuyorlardı. Dolayısıyla onların ihtiyaç duydukları ticarî malları Buradan alma ihtimalleri oldukça yüksektir [Hasan, 1991:139].

Şam'da ticarî faaliyetler, şehrin doğu-batı yönünde paralel olarak uzanan kolonlu caddeler üzerinde devam etmiştir. Fakat bu kolonlu caddeler, kenarlarında yer alan dükkânlar tarafından işlevsiz hale getirilince yeni çarşılar meydana getirilmiştir [Can, 1995; 45].

Diğer İslâm çarşılarında gördüğümüz yapılanma Şam çarşıları içinde geçerlidir. Umeyye Camii'nin etrafında bulunan ve genellikle kumaş ticaretinin yapıldığı Kaysariye [Streck, 1991:482] ile yanında bulunan hanlar şehirdeki ticarî faaliyetlerin odak noktasını teşkil ediyordu.

Şam Çarşılarının da belirli meslek dallarına göre birbirinden ayrıldığını görmekteyiz. İdarecilerin çarşıyla ikamet mahallerinin bir araya gelmemesi için ayrı ayrı yerlerde planlama yaptıkları hatta bu yönüyle Şam çarşılarının camiyle müstakil bir şehir görünümünde oldukları belirtilir. Durum böyle olmakla beraber, çarşıyla ikamet mahallini bir araya gelmesine engel olunamamış ve çarşıyla ikamet mahalli birbirine karışmıştır [Can, 1995: 46].

2.1.5. Çarşı ve Pazar Yerlerinin İdaresi

Devlet idaresinin amaçlarından biri de ekonomik faaliyete katılan herkesi, her türlü sömürüden korumak, insan hatalarından kaynaklanan sorunlara çözüm bulmak ve herkes için adaleti sağlamaktır. Bu amaçla İslâm devletlerinde “hisbe” denilen kurum oluşturulmuştur. Kelime anlamı ile “hisbe” ecir, sevab anlamlarına gelmektedir [Eren, 1994: 165]. İstilah anlamı ile “hisbe”, toplum içinde “emr-i bi'l ma'rûf Nehy-i ani'l Münker” vazifesinin (iyiliği emretmek, kötülüğü nehy etme) yerine getirilmesidir. Yani din tarafından hoş görülmeyen davranışları engellemektir. Bu yönüyle “Hisbe” dinî nitelikli bir kurumdur. İslâm hukukunda halifenin yetkileri arasında bulunan kaza (yargı) görevinin tamamlayıcısı olarak kabul edilen hisbe görevi, velâyet'ül-hisbe adı altında ayrıntılı olarak düzenlenmiştir [Korkmaz, 1995: 166]

“Hisbe”nin görevi, kamu hukuku ile düzeni sağlayarak pazardaki alıcı ve satıcıların davranışlarını, doğru olan tavrı sağlayacak ve halkı sahtekârlık ile yanlış uygulamalardan koruyacak bir niyetle denetlemeyi içerir. “Hisbe” teşkilatının amacı, sosyal hayatı, halkın yüksek bir ahlâk seviyesine erişebileceği ve toplumun, kötü işçilikten, dolandırıcılıktan, zorbalıktan, sömürüden korunabileceği bir şekilde düzenlemektir [İbn Teymiye, 1989: 10].

“Hisbe” kurumu, başında Muhtesip ve onun idaresi altındaki bir grup devlet memuru hiyerarşisinden meydana geliyordu. Muhtesip, hisbe görevini yerine getiren kişi demektir [Korkmaz, 1995: 167; Risso, 1995: 19]. Muhtesibin görevleri: Pazarın korunması, kalitesiz mal satımını engellemek, hatalı ölçümleri ve kötü işçiliği kontrol etmek, stokçuluğu, fiyat kırmayı, aşırı fiyatlanmayı, karaborsacılığı engellemektir [Duri, 1991: 140; Hasan, 1991: 140]. Bununla birlikte borçlanılan şeylerin ödenip ödenmediği, ahlaki değerlere riayet edilip edilmediği, kumar, faiz ve alenen şarap alış veriş gibi İslâm Dini tarafından yasaklanmış bulunan fiillerin işlenip işlenmediğini kontrol etmek yine muhtesibin görevi idi [Maverdi, 1976: 275]. Ticarî hayat ile ilgili bu görevler dışında muhtesibin, halka beş vakit namazı zamanında kılmayı emretme ve kılmayarı dayak ve hapisle cezalandırma, imam ve müezzinleri denetleme, ezanın doğru okunmasını sağlamak, doktorların hastalara gerekli tedaviyi uygulayacak kapasitede

olup olmadıklarını tespit etme, öğretmenlerin talebeleri iyi ve topluma faydalı bir şekilde yetiştirip yetiştirmediğini kontrol etmek gibi görevleri de bulunuyordu [İbn Teymiye, 1989: 33; Kazıcı, 1996: 195]. Buraya kadar yapılan açıklamalardan anlaşılacağı gibi “hisbe teşkilatı” bir takım vazifeleri bugün farklı kurumlar tarafından yerine getirilse de; günümüz belediyelerine yakın bir vazifeyi de yerine getirmektedir.

“Hisbe” görevi, adlî yargı ile idarî yargı arasında bir görevdir. Yani sınırlı olsa da muhtesibin de bir yargı görevi mevcuttur. “Muhtesip”in dinin hoş görmediği davranışları cezalandırma yetkisi bulunuyordu. Cezaların bir kısmı, zina iftirasında bulunana seksen değnek vurulması ve hırsızın elinin kesilmesinde olduğu gibi belirlenmiştir. Bir kısmı ise “ta’zir” adı ile belirlenmiştir. Cezanın niteliği, suçun büyüklüğüne veya küçüklüğüne göre değişiyordu. “Ta’zir”in pek çok çeşidi vardır. Sözlü azarlama ve alıkoyma, hapsedme, sürgün, dayak atma, malî bedel ödeme gibi cezalar bu türe girmektedir. Malî cezalar malı telef etme (İtlaf), malı değiştirme ve tazminat (temlik) gibi bölümlere ayrılmaktaydı [İbn Teymiye, 1989: 82,89].

Hisbe görevini yerine getirecek olan muhtesipler, köleler, kadınlar, deliler ve baliğ olmayan çocuklar arasından seçilemezdi. Yani bu görev için mükellef bir şahıs olması gerekiyordu. Bu görevi ifa edecek olan kişinin mutlaka Müslüman olması gerekirdi. Çünkü bu görev esas itibarıyla dinî bir görevdi. Muhtesipte aranan niteliklerden biri de âdil bir kişi olmasıdır. Başkasına emrettiği şeyleri kendisinin de yapması beklenirdi. Fakat yine de her bakımdan kusursuz bir muhtesip bulma imkânı yoktu. Muhtesipte aranan özelliklerden biri de güç sahibi olmasıdır. Çünkü herhangi bir kötülük karşısından muhtesibin karşı tarafı engelleyip; ikaz edebilecek, dirayetli bir şahıs olması gerekiyordu [Korkmaz, 1995: 169]

“Hisbe görevinin Hz. Peygamber ve dört halife döneminde, bizzat kendileri tarafından yapıldığı gibi, görevlendirme şeklinde de yürütüldüğünü; hatta bu göreve verdiği önemden dolayı Hz. Ömer’i bu kurumun kurucusu olarak kabul edildiğini daha önce belirtmiştik [Kazıcı, 1996: 194]. Emeviler döneminde ise bu görevi, “Sahibu’s-Sûk” veya “Amilu’s-Sûk” denilen görevliler yürütüyordu. Emeviler döneminde bu kurum

varlığını devam ettirmiş; fakat müessesenin kurumsallaşması, Abbasî döneminde “dar’ül-hisbe”nin kurulması ile tamamlanmıştır [Çelik, 2002: 30]. Bu vazifeyi yerine getirmek için Abbasîler’ de mesleki teşkilatlar ve çarşılar, görevi alım, satım ölçme ve tartma işlemlerinin denetlenmesi; eksik ölçme ve tartmanın, üretimde aldatmanın önlenmesi olan muhtesibin gözetimi altındaydı [Duri, 1991: 140; Hasan, 1991: 140; Kazıcı, 1996: 193].

Abbasî halifesi Ebû Ca’fer el-Mansur (h.136-158/m. 754-775), Bağdat şehrini kurduktan sonra muhtesip olarak ilk Yahya b. Zekeriya’yı görevlendirmiştir. Fakat bu zat, muhtesip iken dürüst davranmadığı ve makamını suistimal edip halkı aldattığı için vazifeden alınmış ve idam cezası ile cezalandırılmıştır [Kazıcı: 1996: 194]. Me’mun (h. 198-218/m. 813-833) zamanında “Dâru’l-hisbe “ dairesinin kurulması ile muhtesiplik sabit bir mevki haline gelmiştir. Abbasîlerde muhtesiplik vali ve kadılık görevlerinden sonra gelmekteydi. Ayrıca muhtesipler, buldukları bölgelere göre bir dereceye tabi idiler. Bağdat muhtesibi olmak ise unvanına göre en yüksek memuriyetlerdendi. Bununla birlikte Mısır, Ahvaz gibi yerlerin muhtesiplik görevlerini de buna ilave edebiliriz. Çok defa ona köle pazarı, darphane ve dokuma tesislerinin denetimi gibi vazifeler ek vazife olarak verilmiştir. Bu makama daha çok fakihler atanmaktaydı. Mesela Halife el-Muktedir (h. 295-320/ m. 908-932) h. 318 senesinde bir saray mensubunu (muhafız alayı komutanı) muhtesip olarak atayınca Mûnis, bu mevkie ancak kadılarla yardımcılarının hakkı vardır diyerek, adamı azlettirmiştir [Kazıcı, 1996: 194]. Görüldüğü gibi devlet bu makam için en ehil kişileri seçmekte oldukça dikkatli davranıyordu.

Çarşı ve pazar idaresi yalnızca devlet eli ile yürütülmüyordu. Bunun yanında halk tarafından oluşturulmuş kurumlar da vardı. Ticarî hayatın güzel bir şekilde yürümesini, gelişmesini sağlamak ve hileye, karaborsacılığa, engel olmak için ticaret ile uğraşanlar arasında esnaf örgütleri kurulmuştur. Bu esnaf örgütleri tasavvufî bir amaç ve yerli milis örgütlenmelerinin, resmi idareye bir tepkisi ile birlikte ortaya çıkmıştır. Bu örgütlenmelere “fütüvvet” denmektedir. Arapça’da genç, yiğit, delikanlı ve cömert kişi anlamında olan “Fetâ” kelimesinden türetilerek adına “fütüvvet” denilen bu teşkilât, çok değişik zümreleri içerisinde barındırmaktaydı. Bunların en başında, “ayyârun” denilen

ve işsiz, boş gezen gençlerden oluşan birlikler gelmektedir. Bununla birlikte Sünni yönetiminden memnun olmayan, İsmailî gruplar da dinsel nedenlerden dolayı Fütüvvet teşkilatı içerisinde yer almışlardır. IX. yüzyıldan itibaren Fütüvvet şeklinde teşkilatlanmaya başlayan esnaflar ise daha çok güvenlik amacı ile bu yolu seçmişlerdir [Hodgson, 1993: 136]. Fütüvvet şeklinde teşkilatlanan esnaf örgütünün başında “Reisü’t-Tüccar” bulunurdu. Bu makam, esnaf arasında en çok hürmet gören ve en etkili olan kişiye verilmekteydi. Bu örgütlerin üyelerine de “Emin” deniyordu [Barthold-Köprülü, 1977: 418].

Bütün ticaret merkezlerinde fütüvvet şeklinde kurulmuş loncalar bulunduğu gibi, büyük ve önemli şehirlerde “Divanü’ş-Şûra” adında bir ticaret odası vardı. Bu odanın başkanı ise o mahallin eşrafından oluşan üyelerin, seçimle iş başına getirdikleri birinin başkanlığında çalışmalarını yürütüyordu [a.g.e.: 418].

Şehirlerde, gerek esnaf örgütlerinin, gerekse ticaret odalarının ortaya çıkması, halkın kendi kendini denetleme ve idarede gösterdiği üstün başarıya ve ileri seviyeye bir işaret sayılabilir. Merkezi devlet, halkın kendi kendine teşkilatlanarak kendi kendisini idare etmesini, kendi vilayetlerindeki işleri genel ülke menfaatlerine ters ve ahlak esaslarına aykırı düşmeyecek şekilde teşvik etmekteydi. Bu bakımdan çarşı ve pazar idaresinde büyük bir bürokrasi yoktu [a.g.e: 419].

Çarşı ve pazar idaresi yalnızca denetimlerden ibaret değildi. Çarşı güvenliği ve temizliği de idari görevler arasında bunuyordu. Pazarlar, akşam saatlerine kadar sürüyordu. Akşam olduktan sonra pazarlar boşalır; müşteriler ve esnaflar evlerine çekilirlerdi. Geceleri boşalan pazarların güvenliğini sağlamak amacı ile “Asas” denilen bekçiler görevlendirilirdi. Bu görevliler, ellerinde meşaleleri ve yanlarında köpekleri ile birlikte her saat başında güvenlik amacı ile pazaryerini dolaşırlardı. Bekçiler, memur oldukları halde maaşları dükkân sahiplerince ödenirdi İslâm şehirlerinde her mahallede farklı etnik kökene dayanan insan oturmakta idi. Bu mahalleler, çoğu zaman çıkmaz sokaklar ile birbirinden ayrıldığından dolayı geçişler çoğu zaman pazaryerlerinden yapılmaktaydı. Bu sebepten dolayı, geceleri bu pazarlardan geçmek zorunda olan

insanlar, bekçilere kimliklerini ispat etmeli ve o pazaryerine en yakın komiserlikten alınabilen parolayı söylemeliydiler [Mazaheri, 1996: 206].

Abbasîlerde şehirlerin temizliği ile birlikte çarşı ve pazaryerlerinin de temizliğine dikkat edilmekteydi. Bu amaçla pazaryerlerinin temizliği, taşeron müteahhitlere bırakılıyordu. Nitekim Basra ve Bağdat' da şehir temizliğinin bu şekilde müteahhitlere bırakıldığı görülmektedir. Pazaryerlerinden temizlenen çöpler, merkepler sayesinde şehir dışına taşınmaktaydı. Bu amaçla kullanılan merkeplerin ahırları, çevre kirliliği ve kötü koku meydana getirmemeleri için şehrin dış kesimlerinde bulunuyordu. Örneğin Bağdat'ta bu ahırlar, şehrin çarşı girişindeki Babû'l-Kerh'te, Fustat da ise Darû'l-Hurm'da bulunuyordu [Mazaheri, 1996: 206].

2.2. Ticareti Yapılan Mallar:

Nüfus ve alan bakımından oldukça geniş bir yer kaplayan Abbasîler' de hangi tür malların ticaretinin yapıldığını bütünüyle ortaya koymak mümkün olmadığı gibi çarşı ve pazarlarda satılan veya ticarî akışa neden olan emtiadan hareketle, belli başlı malların ticaretinin yapıldığını söylemek mümkündür. Bunlar arasında en çok gıda maddeleri, dokuma ve tekstil ürünleri, kâğıt, süs eşyaları, deri, madenler ve köleler gibi mallar bulunuyordu.

2.2.1. Gıda Maddeleri

Alışverişi en çok yapılan mallar, doğal olarak gıda maddeleriydi. Fakat gıda maddeleri, geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Abbasîler' de bölgelere göre çeşitlilik göstermekteydi. Örneğin, Akdeniz havzasında yaşayan insanların beslenme alışkanlıkları genelde bitkisel gıdalara dayanıyordu. Un, ekmeğe, çorba ve çeşitli hamur işlerinin hazırlandığı tahıllar, zeytinyağı, üzüm sebze ve meyveler vahalarda oturanların temel gıdaları olan hurma bu bölgenin başlıca beslenme araçlarıdır. Ayrıca sebze yemeklerini tatlandırmak için biber, sarımsak, baharat kullanmaktaydılar [Spuler 1970:

18]. Diğer taraftan aynı dönemde, Orta Asya, İran, Arabistan ve Kuzey Afrika'nın bir kısmında sürülerden elde edilen hayvansal gıdalarla beslenilmektedir. Et ve süt, başlıca beslenme maddeleridir. Yemek yağı olarak ta yine iç yağı ve tereyağı kullanılmaktaydı [Ahsan, 1979: 18].

Ticareti bol miktarda yapılan belli başlı gıda maddeleri olarak tahıl ürünleri, pirinç, zeytin, üzüm, hurma, sebze ve meyveleri sayabiliriz. Tarım ürünleri arasında en çok tüketileni tahıllardı. Nitekim nüfusu kalabalık olan memleketler, en kolay tahıl sayesinde beslenebilirdi. Tahılın İslâm dünyasında üretildiği başlıca üç merkez vardı. Bunlardan en önde geleni Mısır'dır. Öncelikle kendi ihtiyacını karşılayan bölge, daha sonra geri kalan tahılı Mekke, Medine başta olmak üzere deniz yoluyla Hicaz yarımadasına, Şam ve Bağdat'a; daha sonra ise bir kısmını da Bizans'ın başkenti İstanbul'a gönderirdi. İkinci üretim merkezi ise Suriye'dir. Emeviler ve Abbasîler döneminde gelişen sulama sistemi ile birlikte bölgede tahıl üretimi artmış ve Mısır'a rakip olmuştur. Burada elde edilen tüketim fazlası tahıl, kervanlar vasıtası ile Arabistan yarımadası içlerine veya Fırat nehri aracılığıyla Mezopotamya'ya gönderiliyordu. Son olarak, bölgedeki diğer bir tahıl üretim merkezlerinden Kuzey Afrika'yı zikredebiliriz. Başta İfrikiye olmak üzere Macerda ovaları, büyük ölçüde tahıl üretimi yapılan yerlerdi [Lombard, 1983: 153].

Tahıl yanında İslâm dünyasına Hint yarımadasından gelen pirinç de önemli bir gıda maddesiydi. Abbasîler döneminde pirinç ekim alanı oldukça genişlemiştir. Pirinç bu dönemde lüks bir yiyecek maddesi olarak bilinmekteydi. Öncelikle Mezopotamya'da tanınan pirinç; daha sonra Mısır, Filistin ve Kuzey Afrika'nın sulanabilen alçak, bataklık ve çamurlu bölgelerinde geniş ölçüde yetiştirilmeye başlanmıştır. Nil nehri boyunca kanallarla sulanan çeltik tarlaları meydan getirilmiştir. Pirinç, Ürdün Ölü deniz yakınlarındaki Gur çöküntüsü, Fayyum vahaları ve Güney Fas'ta sulanarak yetiştirilmekteydi [Ahsan, 1979: 91].

Diğer önemli bir gıda maddesi de zeytindi. Akdeniz'in tipik bitkisi olan zeytin geniş ölçüde Tunus sahilinde İfrikiye'de yetiştirilmekteydi. Buradaki zeytin üretimi XI. yy' daki büyük yıkıma kadar devam etmiştir. Bu bölgenin en büyük ihracat merkezi "zeytin

limanı” olarak nitelendirilen bölgedeki “Sfaks” şehriydi. Zeytin üretim merkezlerinden biri de Suriye’dir. Filistin diğer bir zeytin üretim merkeziydi. Burada yer alan Nablus şehri zeytin yağı üretimi ile meşhurdur [Hasan,1991:132]. Buradaki zeytin Arabistan, Mısır ve Antakya bölgesine gönderiliyordu. Zeytinin, yalnızca yağdan faydalanılmıyor, bunun yanında sabun ve parfüm üretiminde de kullanılıyordu [Lombard, 1983: 154].

İslâm Dini şarap içmeyi yasaklaması ile üzümün yetiştirilme alanı daralsa da Akdeniz havzası büyük ölçüde bir üzüm kaynağıydı. Suriye yetiştirdiği üzüm ile meşhurdur. Kuzey Afrika’da İfrikiyye, Filistin’de Askalon, Nil deltası önemli üzüm yetiştirme alanlarıdır. Bu bölgeler aynı zamanda kuru üzüm ihraç eden bölgelerdi [a.g.e:155].

Hurmanın anavatanı Basra ve Mezopotamya’dır. Büyük üretim ve ihraç merkezleri Basra Körfezi kıyıları, Tunus ve Cezayir’in güneyidir. Modern dünya için henüz yeni bir alışkanlık olan şeker kullanımı eskiden beri İslâm Dünyasında bilinirdi. Mezopotamya’ya şeker kamışı Sasaniler üstünden Hindistan’dan gelmişti. Mısır’da VIII. yy’ ın sonundan itibaren en verimli topraklarda şeker kamışı ekilmeye başlanmıştır. Mısır’ın şekerlemeleri, reçelleri, pastırmaları, marmelâtları meşhurdur. Özellikle Şam reçelleri ile tanınıyordu [a.g.e:155].

Sebze ve meyve Abbasîler döneminde bol miktarda tüketilmekteydi. Irak ve Suriye’nin birçok yerinde sebze ve meyve yetiştirilmekteydi. Kûfe, Basra ve Şam da geniş bir alanda sebze ve meyvenin ekiminin yapıldığı yerler olarak ortaya çıkmıştır. Sebze ve meyve ekimi yaygın olarak yerleşim yerlerinin kenarlarında bağ ve bahçelerde yapılmıyordu. İlk dönem Abbasî halifeleri, Müslüman halkın aydınlatılmasında büyük tesiri olan ziraat okullarının yayılması sayesinde, ziraata ve pratik bir araştırmaya dayanan bahçe ziraatçılığına önem verdiler. Bu sebeple Müslümanlar, nazarî araştırmalarını genişlettiler, bitki çeşitlerini ve toprağın ziraata elverişli olup olmadığını incelediler. Bitkiler için çeşitli gübreler kullandılar [Hasan, 1991: 129]. Sulama tekniklerinin gelişmesi ile birlikte üretimi daha da yaygınlaştırmıştır. Enginar, ıspanak, fasulye, patlıcan, havuç, pırasa, su, kabağı, soğan, sarımsak, nane, kuşkonmaz, muz, ağaç kavunu, limon ve portakal böylece bölgede yayıldı [Ahsan, 1979: 92; Lombard,

1983: 159]. İlk portakal ağacı Hindistan'dan getirilerek, 943'te Suriye'ye dikilmiştir. Umman, Basra ve Irak 'ta yaygın olarak yetiştiriliyordu. Yine elma yetiştiriciliği Şam civarında oldukça önemli bir yere sahipti [Hasan, 1991:132].

2.2.2. Canlı Hayvan Ticareti

Geniş bir coğrafyada hüküm sürmüş Abbasiler' de göçebe halkların yetiştiriciliği ile yerleşik halkların yetiştiriciliği arasındaki farkları göz önüne almak gerekir. Göçebeler hayvanı gıda ve özellikle endüstri hammaddesi elde etmek için yetiştiriyorlardı. Yün ve deri endüstride kullanılıyordu. Hayvanın kendisi ise motor vazifesi görüyordu. At, deve, katır, eşek gibi büyük baş hayvanlar kervan ticareti için önemli bir yer alıyordu. Bu arada hayvanlar sulamada hidrolik vazifesi de görmekteydi. İslâm dünyası hayvan ehlileştirme tekniklerini ve özellikle at yetiştiriciliğini büyük ölçüde Orta Asya'dan öğrenmiştir [Lombard, 1983: 158]. Abbasilerde önem arz eden hayvanlardan ve yetiştirildikleri bölgelerden şu şekilde bahsedebiliriz:

Ticaretin vazgeçilemez binek aracı olan devenin iki büyük vatanı vardır. Bunlar çift hörgüçlü develerin yetiştirildiği Maverâünnehir ve tek hörgüçlü develerin yetiştirildiği Arabistan'dır. VIII. ve XI. yy arasında başlıca deve yetiştiren bölgeler şunlardır: Orta Asya, İran ve Mezopotamya, Arabistan (Necid, Umman, Hadramut ve Hicaz), Arap tipi çöle dayanıklı deve yetiştiren Habeşistan, Nubya ve Sahra çölünün batısında deve yetiştiriliyordu [Cahen, 2000: 179].

At ise dört ana ırk çerçevesinde tanınmıştır. Türk-Moğol atı Kuzey Çin'den başlayarak Doğu ve Orta Avrupa'ya kadar geniş bir bölümde yaygın olarak görülmekteydi. Bu at kısa boylu, kalın hatlara sahip ve dayanıklıydı. İran atı Hind yarımadasından Mezopotamya'ya kadar bölgede yayılmıştır. İran atı iri ve kuvvetlidir. Berberi atı Sahra vahalarından batı Avrupa'ya kadar geniş bir alanda yetiştirilirdi. Çok küçük ve çok dayanıklıdır. Suriye atı ise İran atı ve Berberi atının karışımından doğmuş; meşhur Arap atı idi. Bu at ince çizgilere sahiptir [Lombard, 1983: 158].

Bol miktarda tüketilen hayvanlardan biri de koyundur. Koyun, göçebeler tarafından hem eti hem de yünü için besleniyordu. Suriye’de bol miktarda koyun yetiştirilirdi. X. yy.’da buradan birçok bölgeye koyun, ihraç edilmekteydi. Basra, Kurban Bayramları için yetiştirilen besili koyunları ile meşhurdu. Abbasîler döneminde İslâm dünyası yün üretiminde en önde gelmekteydi. Çok miktarda ve yüksek kalitede yün üretilmekteydi. Yün üretiminde ilk sırada Kuzey Afrika’nın yüksek yaylaları yer almaktaydı [Ahsan, 1979: 80].

Sığır yetiştiriciliği ise fazla gelişmemiştir. Cezayir’in alçak ve nemli kesimlerinde ve Fas’ın okyanusa bakan ovalarında yetiştirilmekteydi. Hint yarımadasından göçlerle gelen manda Suriye’de (Asi nehri kıyılarında) bu dönemde yayılmıştır [Lombard, 1983: 160].

Tavuk yetiştiriciliği, kırsal bölgede yaşayan insanların temel geçim kaynaklarındandı. Kalabalık şehirlerin tavuk eti ve yumurta ihtiyacı, kırsal kesim sakinlerinin kendi evlerinde yetiştirdikleri kümes hayvanlarından sağlanıyordu. Çevre kasaba ve köylerden elde edilen ürünler Bağdat’ta “Sûk et-Tuyûr” çarşısında satılmaktaydı. Kümes hayvancılığı ile meşhur birçok kasaba ve köy bulunuyordu. Bunlardan Sevad yakınlarındaki Kaskar denilen kasabada yüksek kâr sağlayan dört çeşit tavuk yetiştirilmekteydi. Burada yetiştirilen hayvanlar oldukça iri ve lezzetliydi. Bununla birlikte kümes hayvanlarından hindi de oldukça rağbet görmekteydi [Ahsan, 1979: 78].

2.2.3. Tekstil Üretimi

Tekstil ve dokuma sanayi, Abbasî endüstrisinin en önemli koluydu. Lüks hayat büyük ölçüde iyi giyinmekle eşdeğerdi. Bu bakımdan giyim sanatı son derece önemliydi. Tekstil yalnızca giyinmek için değil, döşeme ihtiyaçları için de kullanılmaktaydı. Dokuma, ev döşemelerinde bir iç dekorasyon aracıydı. Bilhassa halı, evlerin en önemli dekoruydu. Duvarlarda ve yerde güzel halılar, güzel ve konforlu bir mesken demekti [Mez, 2000: 521].

Orta Asya, Ermenistan ve Kuzey Afrika'dan sağlanan yün ve keten eskiden beri kullanılan tekstil hammaddeleridir. Keten özellikle Mısır'da yetiştirilmekteydi. Mısır'da keten yetiştirilen iki önemli merkez bulunuyordu. Bunlar Feyyum ve Tinnis' idi. Yüksek kalitedeki "Sarb", "Kasab", "Dabiki" kumaşları burada üretilen keten ipliğinden üretilirdi. Suriye, Kuzey Afrika ve Aşağı Mezopotamya'da sulanabilen arazilerde keten yetiştiriliyordu [a.g.e.: 523].

Yünlü kumaşlar büyük değer taşır. Yukarı Mısır'daki Taha şehrinin ince yünlü kumaşları meşhurdur. Yine yünlü ve pamuklu ipliklerin karışımından meydana gelen "Muslim" ve altın işlemeli ipek en kıymetli kumaş türleridir. Yeni tekstil malzemesi olan pamuk ise Hint kökenli idi. VII yy' dan itibaren Mezopotamya'dan Harran bölgesindeki alanlara kadar olan kesimde yayılmıştı. Suriye bu dönemin en ünlü pamuk üreticisiydi ve buradan Mısır'a ihraç edilmekte idi. İkinci büyük tekstil ham maddesi olan ipek, büyük çapta dut ağacına ve ipek böceği yetiştiriciliğine dayanıyordu. En başta gelen üretim bölgeleri İran, Kuzey Suriye, Kıbrıs, Güney Tunus idi. İran'da ipek böcekçiliği Merv şehrinde toplanmıştı. X. yy.'da diğer vilayet ahali ipek böceği yumurtalarını gelip buradan alıyorlardı. Bu bölgeden, Tabaristan ve Cürcan vilayetlerine doğru yayılmıştır. Boya malzemesi olarak kullanılan ham madde çivit, indigo, zencefre, erguvan boya, kırmızı tırtıl* ve safran idi. Daha sonraki dönemlerde İslâm dünyasında ipek böcekçiliği o kadar gelişmişti ki, Çin'den yapılan ithalatın azaldığı görülmüştür [Kazıcı, 1996: 209].

Sarayın ihtiyacı olan kumaşlar, "Tiraz" denilen atölyelerde dokunurdu. Değerli kumaşlar bir servet sayılıyordu ve merasimlerde devlet hiyerarşisi yerini resmi tören giysilerinin ihtişam dereceleri ile yerini alıyordu. Sasani ve Bizans'tan gelen bu gelenek Abbasîlerle de devam etmiştir. Hediyeler, ücretler, tazminatlar çoğu zaman kumaş şeklinde veriliyordu [Lombard, 1983: 168].

Her büyük şehrin kendi özel tekstili ve her tekstil merkezinin kendi özel üretimi vardı. Üretilen malların piyasaya çıkışını tüccar sağlıyor, gerekli ham maddeyi onlar getiriyordu. Her tekstil ürünü, yapanın adını ve yapıldığı şehrin ismini taşıyordu.

* Meşe ağacı üzerindeki bir çeşit parazit.

İran'da bulunan "Fasa" firmasının ürettiği "Vasy" kumaşı Halife Mu'tasım (h. 218-227/m. 833-842) dönemi Abbasî sarayında moda haline gelmişti. Fasa'nın kıymetli yün halıları, halife için dokunmuş nohut desenli ipek örtüleri, "susangird" tekniği ile yapılan kumaşlar çok kaliteli idi [Mez, 2000: 525]. Kumaşçılık bakımından diğer önemli bir merkez Mısır'dı. Bölgede lüks veya sıra kumaşları üretiliyordu. Buradan ihraç edilen kumaşlar Müslüman doğuya, Hint yarımadasına, Suriye ve Bizans'a gönderilirdi [Lombard, 1983: 172].

2.2.4. Orman Ürünleri

İslâm coğrafyasında orman bölgeleri oldukça sınırlıydı. Bu bakımdan kereste çok pahalıydı. Buna karşılık orman ürünlerinin kullanım sahası oldukça genişti. Endüstrinin yakıt ihtiyacı, sulama kanallarında suyu yükseltmeye yarayan dolaplar, gemi yapımı ve lüks tüketimden dolayı ortaya çıkan yüksek kalitede ve dekoratif mobilya yapımı en çok kullanılan alanlardandı [Cahen, 2000: 180].

En önemli orman varlıkları olarak, Hazar denizinin güneyinde yer alan geniş ormanlık alanları, Anadolu ve Lübnan arasında bulunan Kuzey Suriye ormanlarını ve Fas'ın okyanus kıyılarında yer alan bölgeleri sayabiliriz [Spuler, 1970: 18]. Bu bakımdan önemli miktarda keresteyi ithal etmek zorunda kalıyorlardı. Ermenistan dağlarından elde edilen kereste Dicle vasıtası ile Bağdat'a kadar indirilirdi. Hindistan'dan gelen Hindistan Meşesi veya "tik" denilen ağaçlar, Basra Körfezi yoluyla Mezopotamya'ya ve buradan Kızıldeniz yolu ile Mısır'a ulaştırılmaktaydı [Miquel, 1991: 184].

2.2.5. Madenler

Maden sanayinde yaygın olarak kullanılan altın, gümüş, bakır, bakır-kalay karışımı olan tunç, bakır-çinko alaşımı olan pirinç, demir, çelik, kurşun ve civa, İslâm öncesi devirlerde Yakın Doğu topraklarında biliniyor ve işleniyordu.

Arap Yarımadası'nda Medyen' den Yemen'e kadar olan bölgede maden yatakları bulunmaktadır. Bunların içerisinde altın madeni önemli bir yer teşkil etmektedir [Bakır, 1997:520]. Burası bir tasfiye işlemine ihtiyaç göstermeyecek kadar saf altın madenlerine sahipti. Adı geçen bölgedeki altın madenlerini şöyle sıralamak mümkündür: Bîşe, Zankân, Benâtu, Harb, Su'ad, Aşem, Kûfe, Ahsen, Hasen, Aynuna, Herve, Benî Mecid, Muahhire, Servah, Sahb, Kaşra, Husle, Şeyban, Müvezzer, Nadiha, Mahlefe, Hecîre, Hurâde, Hufeyr, Seniyye, Tiyâs, Akîk, Dubeyb önemli altın madeni çıkartılan yerlerdi [a.g.e: 522].

Dönemin kıymetli altınlarından sayılan Orta Asya altını Kafkasya, Ural- Altay dağları, Tibet ve Türkistan'dan geliyordu. Bu bölgelerde belli başlı altın çıkarılan şehirler; Fergana, İlâk, Şelci, Uşrûsene ve Esbere'dir [Lombard, 1983: 165].

Afrika'nın altın madenleri oldukça zengindi. El-Allâki vadisi, Nubye ve Süfâletü'z-Zehab bölgeleri altın çıkarılan en önemli merkezlerdir. El-Allâki vadisinde (Bugünkü Sudan'ın kuzeyi. Aynı zamanda Buccce toprakları olarak ta tanınmaktadır) El-Kelbî, eş-Şukrî, er-Rîfe, Vâdi'l-Haml, İneb, Kubar, Mizâb, Şahît, Arhabe, Ayzab, Burkân, Dah adındaki altın madenleri bulunurdu. Bütün bu altın madenlerinin kazı işlerinde, tüccarlar ve diğer müteşebbisler hesabına siyah köleler çalışırdı [Bakır, 1997: 524].

Buccce toprakları Hz. Osman döneminde Sa'd b. Ebi Serh tarafından fethedilmişti. Bucceliler bu kumandandan ülkelerini kendilerine bırakması ve terk etmesi karşılığında üç yüz altın kıntar altını kendilerinden almasını istemişlerdi. O da bu teklifi kabul etmişti. Yapılan anlaşmaya göre Bucceliler'e yılda 400 miskâl işlenmemiş altın karşılığında idarî serbestlik tanınmıştı. Fakat, Abbasî Halifesi el-Mütevekkil (h.232-247/m. 847-861) ile yapmış oldukları bu antlaşmayı hicri 241 senesinde bozarak, Müslüman işçileri öldürdüler. Bunun üzerine Halife el-Mütevekkil, Muhammed b. Abdullah el-Kummî adında bir kişiyi Mısır'daki madenler, Kulzum, Hicâz yolu, Zerkâ ve Mısır hacıları üzerine idareci tayin etti. İki taraf arasında yapılan savaşta Bucceliler' in başında bulunan Ali Baba öldü ve onun yerine geçen yeğeni La'is Müslümanlarla sulh yapmak zorunda kaldı. Böylece bölgedeki altın varlığı yeniden Müslümanların eline geçti [Belâzurî, 2002: 341].

Afrika'nın önemli altınlarından sayılan Nûbye altını, çölde kumlarla karışık bir şekilde bulunmaktaydı. Muharrem ayının ilk günlerinde altın arayanlar geceleri buralara çıkarak madenin parıltısına bakmak suretiyle bulunduğu yerleri tespit ederlerdi. Ayrıca Süfâle' de ise Afrika'nın en zengin altın madenleri bulunurdu. Abbasîler döneminde keşfedilen önemli altın merkezlerinden biri de Gâna'dır. Buradaki madenlerde zenciler çalıştırılmaktaydı. Buradan çıkarılan altın madenleri Kuzey Afrika'nın yerli halkı olan Berberiler' in kervanları ile Mısır, Bağdat ve Kayrevan'a taşınmaktaydı [Kramers, 1934: 35].

Altının, dinar basımında ve kuyumculuk işlerinde önemli bir yeri vardı. Saray ve şehir atölyelerinde şekillendirilen altın madenini işlemek için çeşitli teknikler kullanılmaktaydı. Bunlardan biri "malgama" yöntemidir. İşlenmemiş altını cıva içerisinde eritmekten ibaret olan bu yöntem için özellikle İspanya'dan cıva getirilmekteydi. Endülüs, cıva bakımından oldukça önemli bir yerdi. Buradaki madenlerde binden fazla işçi çalışırdı. İspanya, Mağrib, Sudan, Mısır, Nûbye, Irak, Orta Asya ve Hint Okyanusu başta olmak üzere, işlenmemiş altın üreten her yere buradan cıva ihraç edilirdi [Bakır, 1997: 526].

Bu dönemde altının yanında gümüş madeni de önemli bir yer alıyordu. Gümüş çoğu zaman kurşun madenlerinde kurşun ile karışık bir halde bulunurdu. Yemen, Kuzey İran, Kabil'in kuzeyi, Kuzey Afrika önemli gümüş madeni sahasıdır. Yemen'de Hûzeyl topraklarında yer alan Avsece, Şeybân, el-Yahmûm' da gümüş, bakır ve sarı bakır madenleri bulunurdu [a.g.e: 527].

Panchir şehri, Orta Asya'nın en önemli gümüş yatağıydı. Belh yakınlarında yer alan bu maden yataklarında on binden fazla işçi çalışırdı. Ayrıca Kirman'ın Demindan, Horsan'ın Buttem, Nûkân, Cibal'ın el-Gamidân, Kûhistân, et-Teymeretü's-Suğra, es-Teymeretü'l-Kubra adlı şehir ve kasabalarında gümüş madeni vardı. [a.g.e: 528].

Hindistan, demir üretiminde en fazla gelişme gösteren bölgelerden biri olmuştu. Dökme çelik burada bulunmuştur. Müslüman tüccarlar bu madenlerin en önemli müşterileriydi. Fakat bölgede üretilen çeliğin hammaddesi Afrika'dan; yine Müslümanlar tarafından

getirilmekteydi. Önemli demir üretimi yapılan yerler Arap Yarımadası, Lübnan, İran, Mâverâünnehr, Kuzey Afrika idi. Yinede önemli miktarda demir dışardan ithal edilmekteydi [Lombard, 1983:166].

Bakır madeni, demire göre daha sık bulunurdu. Ermenistan'ın Bâcüneys, Cibâl'in Bâmyân, Horasan'ın Nukan şehirleri ile Bedahşân, Kaşan, Kirman, Hüzistan, Kûhistan bölgelerinde bakır madenleri vardı. İsfahan'daki bakır madenlerinden sultana her yıl on bin dirhem vergi ödenmekteydi [Bakır, 1997:536].

Kurşundan yapılarda taşları birbirine tutturmada, camilerin kubbelerini örtmede, boru ve oluk yapmada kullanılmaktaydı. Horasan, Kirman, İsfahan, Cibâl, Fars illerinde çok zengin kurşun yatakları bulunmaktaydı. Yemeklerde, dokuma ve deri sanayinde kullanılan tuz, ya sahillerde yer alan tuzlalardan; ya da yeraltında bulunan ocaklardan çıkarılmaktaydı. Arap yarımadasının birçok yerinde tuz üreten tuzlalar vardı. Bunlardan biri el-Ahâvil bölgesi ile Beyhan Vadisi arasında yer alan tuz dağıydı. Yemen'in tuz ihtiyacını Ma'rib bölgesindeki tuz dağıydı. Uzun bir dönem Arap yarımadasının tuz ticareti güney Yemenliler' in elinde kalmıştır [a.g.e: 540].

2.2.6. Çeşitli ev ve Süs Eşyaları

Abbasî coğrafyasında yaşayan insanlar arasında, zarif ve süslü eşyaya rağbet her zaman fazla olmuştur. VIII. yy.' da Abbasî ekonomisinde meydana gelen canlanma ve şehir hayatının gelişmesi ile birlikte insanların lüks tüketim alışkanlıkları da gelişti. Üretim bu dönemde o kadar artmıştı ki; en lüks tüketim mallarını bile küçük kasaba ve köylerde kurulan pazarlarda bulabilmek mümkündü. Ev dekorasyonunda kullanılan halı, çeşitli dokumalar ve mobilyalardan daha önce bahsetmiştik. Bunun yanında Dekorasyon malzemesi olarak, çok çeşitli, porselen ve camdan yapılmış eşyalar ve bunların süslemesinde kullanılan taşlardan bahsedebiliriz. Bunun yanında parfüm, güzel koku ve çeşitli taşlardan yapılmış takılar gibi kişisel süsler de yaygın olarak kullanılmaktaydı.

Arap fethinden sonra İnan'da güzel koku üreten bir sanayi kolu meydana gelmiştir. Menekşe, nergis, leylak, mersin gibi çeşitli bitkilerden güzel kokular elde edilirdi. Fars bölgesinde ve Azerbaycan'da güllerden ve turunçtan kokular yapılıyordu. Merkezdeki pazarların parfüm ihtiyacı büyük miktarda buradan karşılanıyordu [Spuler, 1970: 18]. Kûfeli'ler bunlara karanfili de eklemişlerdir [Selen, 1938: 36].

Cam antik devirlerden beri bilinen çok eski bir Akdeniz endüstrisiydi. Tir, Sidon, Finike, İskenderiye bu konuda isim yapmış olan merkezlerdi. Suriye ve Mısır lüks cam üretiminde büyük endüstri alanı olarak ün yapmışlardır. "İrakî" denilen renkli, altın işlemeli, emaye, işlenmiş, oyulmuş cam eşyalar Çin'e gönderiliyor ve karşılığında Çin porseleni satın alınıyordu [Spuler, 1970: 19; Lombard, 1983: 174].

Kıymetli taş ticaretini Müslümanlar uzun süre ellerinde tutmuşlardır. Yukarı Mısır, Hindistan ve Seylan' dan elmas, Pamir'den yakut ve Mağrip ve İspanya'dan kaya kristali çıkartılırdı [a.g.e: 175]. İnci ve değerli taşlar yalnız Seylan adalarında bulunmuyor, aynı zamanda Basra Körfezi'nde Bahreyn, Kis ve Halek adalarında da tam verimli inciler yatakları vardı. İnan dağlarında da kıymetli taşlar, özellikle fûruze veya lapsis-lazuli taşı çıkarılıyordu. Sahte mücevherlerin çıkması ve değerli taşların taklit edilmesi ile birlikte takı takma daha da yaygınlaştı [Kazıcı, 1996: 207].

2.2.7. Kâğıt Ticareti

Abbasîler' in ilk dönemlerinde yazı aracı olarak İnan tesirinin de etkisi ile inceltilmiş ve cilalanmış koyun derisinden yapılan parşömen kullanılmıştır. Kâğıt ise İslâm dünyasına Talas Savaşı (h. 133/ m. 751) ile birlikte girmiştir. Semerkant' a gelen Çinli mahkûmlar burada kâğıt imalatını öğretmişlerdir [Cahen, 2000:159, Lewis, 2000: 122]. Bu bölgede büyük ölçüde keten ve kenevir de yetiştirildiğinden, Semerkant başlıca kâğıt üretim merkezi olmuştur [Lombard, 1983: 177]. Kâğıt imalatının başlaması ile birlikte papirüs ile meşhur olan Mısır etkinliğini tamamen yitirmiştir [Mez, 2000:527].

Abbasî Halifesi Harun Reşid'in veziri Gaffar m.794 yılında Bağdat' da ilk kâğıt fabrikasını kurduğu sırada kardeşi Semerkant valisiydi. VIII. yy' ın sonlarında Halife Harun Reşid'in veziri Bermek'in torunu Halid İbni Bermek ise resmi dairelere kâğıdı sokmuştu. Kâğıdın diğer yazı araçlarına tercih edilmesinin sebebi daha ucuz, silinmesinin daha kolay ve pratik olmasıdır. IX. ve X. yüzyıllarda Mısır ve Suriye, Irak, Arabistan, Kuzey Afrika ve İspanya 'da kâğıt imalathaneleri açılmış ve buradan da Avrupa'ya yayılmıştır [Lewis, 2000: 122; Hodgson, 1993: 259].

2.3. Ticaret Yolları, Taşınan Mallar ve Taşımacılık

VIII. yüzyılda üretimin ve ticaretin gelişmesi ile birlikte malların istenilen yere ulaştırılması da önem kazanmıştır. Bu bölümde öncelikle Abbasî Devleti sınırları içerisinde ve çevresindeki kara ve deniz yollarını inceledikten sonra bu yollar üzerinde taşınan malların neler olduğunu ve taşımacılıkta kullanılan teknikleri belirteceğiz.

2.3.1 Ticaret Yolları

Abbasîler döneminde hem kara hem de deniz ticareti son derece önem kazanmış ve bu konuda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Abbasî Devleti'nin kuruluşundan kısa bir süre sonra bu devletin halifelerinden Harun Reşid, Emin, Me'mun, Mu'tasım devirlerinde en parlak dönemlerini yaşamıştır. Ayrıca Abbasî Devleti, idarî ve fikrî hayatta eriştiği nokta ile birlikte dönemin en önemli ticaret yollarının da hâkimiyetini ellerine geçirmişlerdir.

Ticarî emtianın, bölgeler ve ülkeler arası akışı, müşteriye hızlı ve güvenli bir şekilde ulaşımı açısından ticaret yollarının konumu büyük bir öneme sahiptir. Bu durumu dikkate alan Abbasî idarecileri yeni şehirler kurarken ticaret yolları ile olan bağlantılarını göz önünde bulundurmuşlardır. Ticaret yolları da yeni kurulan şehirler ile birlikte yön değiştirerek, çoğu kere yeni kurulan şehirlere göre yönleneğe başlamıştır.

Örneğin Bağdat şehrinin kuruluşunda Hindistan ve Horasan yönüne giden kervan yollarının üzerinde olması dikkate alınmıştı [Dûri, 1991: 426].

Ticaret yollarını, kara ve deniz yolları olmak üzere iki kısımda inceleyeceğiz. Kara ve deniz ticaret yolları, çoğu zaman birbirine bağlanan ve birbirlerini tamamlayan yollardı. Örneğin Kuzey Afrika'yı boydan boya geçen kara ticaret yolu, Kızıldeniz sahillerinden hareket eden gemilerle Hindistan'a kadar devam edebilmekteydi. Bu sebepten dolayı yolların güzergâhlarından bahsederken hangi yolların birbirleri ile kesiştiğini belirtmekte fayda vardır.

2.3.1.1. Kara Yolları

Ticaretin yapıldığı yollardan birisi de kara yollarıdır. Kara yolları, ticarî merkezler arasında uzanmaktaydı. Devletler, ülkeler arası yapılan bu ticarete genellikle engel olmuyorlardı. Çünkü devletler, ticarî kervanlardan elde ettikleri vergilerle de, bu kanalla büyük kârlar elde ediyorlardı. Bu bakımdan yollarda ilerleyen kervanlar sınırlardan rahatça geçebilmekteydiler.

Abbasî coğrafyası üzerinde bulunan karayollarını, doğu-batı ve kuzey-güney istikametinde devam eden yollar olarak; iki kısımda inceleyebiliriz. IX. yüzyıldan itibaren Bağdat, bu istikamette yer alan yolların kesişim noktası olma özelliğini elde etmiştir.

Doğu-batı istikametinde devam eden yolların en önemlileri Orta Asya'da bulunuyordu. "Tarihi İpek Yolu" bu yöndeki yolların en önemlisidir. Bağdat'tan doğuya doğru devam eden yol, İran platosuna çıkıyor daha sonra kuzey doğuya yöneliyordu. Horasan'ı ve Ceyhun nehrini aşarak; Sus ve Fergana' ya ulaşıyordu. Burada yol üçe ayrılır. Birinci yol, kuzeydoğuda göçebe Türklerin yaşadıkları steplere giriyor, doğuya doğru devam ederek Balkaş gölünün güneyinden geçiyordu. İli dağını aştıktan sonra Kaşgar ve Tarım havzası yolu ile Sarı ırmağı dirseğine varıyordu. Çin Seddi'ni geçen yol, buradan Kuzey Çin' in merkezi Khumdan' a (Hsi-ngan) ulaşıyordu [Lombard, 1983: 200]. Bu yolun

Fergana' dan ayrılan ikinci yol, güneydoğuya doğru devam ediyordu. Hindi-Kuş dağlarını aşan bu yol, Bamyana ve Kabil' e uğruyor, İndüs vadisine iniyordu. Buradan bütün Kuzey Hindistan 'a ulaşıyorlardı [Heyd, 1975: 42]. Üçüncü ve son yol ise Fergana' dan Harezm bölgesinin en önemli kenti olan Ürgenç' e varıyordu. Burası birinci derecede önemli bir ticaret alanıdır. Türk, Hint ve Çin ticaret yollarının tam ortasında yer alan bir dönemeç ve aynı zamanda Hazar Denizi, Bulgar ülkesi ve Orta Avrupa yolları üzerinde önemli bir kilit noktasıydı [Lombard, 1983: 200].

Bağdat'tan batıya devam eden kısmında ise yol Halife Mansur tarafından yapılan Nehri İsa kanalı ile Fırat'a geçerek, Haleb' e Antakya'ya ve Suriye limanlarına uzanıyordu [Barthold-Köprülü, 1977: 435]. Bu yol aynı zamanda Horasan bölgesinden Mekke'ye giden hacıların kullandığı bir yol olup, deniz yolu ile de bağlantısı vardı [Cahen, 2000: 175]. Fransa'da Provence bölgesinden gelen Yahudi tüccarlar, Çin ve Hindistan'dan bu yol ile getirdikleri malları, Akdeniz kıyısında yer alan Ferame Limanı'ndan Avrupa'ya taşırlardı. Buradan güneybatı'ya ayrılan bir kol Şam' a, Askalon ve Peluse' a ve Nil deltasına doğru giderdi. İskenderiye, Fustât, Sireanik ve Kayrevan bu yolun üzerinde bulunuyordu. Bu yol Mağrip'in yüksek yaylalarını aştıktan sonra Fes'ten Cebelitarık'ın geçiş limanlarına uğruyor ve Endülüs'e ulaşıyordu. Sevilla ve Kurtuba bu yolun sonunda bulunuyordu [Lombard, 1983: 212- 213].

Yukarıda belirttiğimiz gibi Avrupalı Yahudi tüccarlar, doğu- batı doğrultusunda yoğun bir ticarî faaliyet içerisinde bulunuyorlardı. Rahdaniye Yahudileri denilen bu grup, Provence'dan hareket edip deniz yolu ile Antakya'ya varıyorlar; oradan da ticaret eşyalarını, kervanlar ile Fırat nehrine ulaştırıyorlardı. Nehir vasıtası ile Bağdat'a indirilen mallar daha sonra Ubulla (Basra Körfezi'nde Dicle kenarında bir şehir) üzerinden Umman, Hindistan ve Çin'e ulaşıyordu. Bu yol, Akdeniz ve Hint Okyanusu arasındaki deniz ticaretinin kara yolu ayağını meydana getirmekteydi [Hasan, 1991: 266].

Doğu-Batı doğrultusunda uzanan yolun kuzeyinde ise Orta Avrupa'dan doğuya varan bir ticaret yolu bulunmaktaydı [Miquel, 1991: 187]. Bu yol, Cürcan, Azerbaycan ve Arran'dan geçerek Derbend' e uğruyor ve daha sonra Volga' nın Hazar'a döküldüğü

yerde kurulmuş olan Hazar'ın merkezi İtil' e varıyordu. İtil'den Volga boyunca ilerleyerek Bulgar' a varılırdı. Sonra Kiev'e çıkılır, buradan ya Baltık denizine doğru gidilir, ya güneye inilerek Karadeniz ve Bizans' a varılır veya batıya doğru ilerleyerek Karpatlar boyunca Prag' a geçilir ve yukarı Tuna yolu ile Ren nehri ülkelerine ulaşıldı [Lombard, 1983: 210; Barthold-Köprülü, 1977: 435].

Diğer taraftan doğu-batı istikametinde devam eden yollardan biri de, Kuzey Afrika'yı baştanbaşa geçen kara ticaret yoludur. Bu yol İfrikiyye, Kayravan ve Güney Tunus' u içine alıyordu. Burada hareket noktaları Akdeniz ve Sahra olmak üzere iki taraflı Cerid bölgesi ve Mısır yolu üzerinde Sireanik-Trablusgarb'ı idi. Bu merkezlerde uzanan yollar ya Gadames ve Tadmaka kanalı ile Nijerya' ya veya Çat gölüne varıyordu [Lombard, 1983: 205]. Ayrıca Kuzey Afrika yoluna Mısır'dan bağlanan ve Doğu Afrika kıyıları boyunca uzanan bir yol bulunuyordu. Bu yol üzerinde Mogadişu, Brava, Lamu, Melinda, Mombasa, Zenzibar, Kilva ve Sofala gibi Afrika'nın belli başlı ticaret merkezleri bulunmaktadır [Cahen, 2000: 174; Miquel, 1991, 186].

Kuzey-güney yönünde uzanan yollardan en önemlisi Hicaz'dan kuzeyde Antakya' ya uzanan ticaret yoludur. Bu yol Doğu Afrika kıyılarında yapılan ticaretin, kara yolu ayağını meydan getirmekteydi. Bu yol üzerinde özellikle Yemenli tüccarların etkili oldukları görülmektedir. Sudan, Habeşistan gibi Afrika ülkelerinden gelen mallar, Cidde Limanı'ndan kervanlara yükleniyor ve Arabistan'ın kuzeyindeki çölleri aşarak Akdeniz'e varıyor ve buradaki çeşitli limanlara uğradıktan sonra Antakya'ya kadar geliyordu. Bu, aynı zamanda hacıların da yolculuk yaptığı bir yoldu. Şam ve Kudüs, bu yol üzerindeki en önemli merkezlerdi. Bu yolun İskenderiye' ye varan bölümü ise X. yy' a gelene kadar büyük bir önem arz etmemiştir [Cahen, 2000: 173].

Abbasîler döneminde Ruslarla da ticaret yapılıyordu. Rus tüccarlar, hem bir yandan Bağdat'a kadar geliyor ve mallarını buradaki çarşılarında pazarlıyorlardı. Ruslar Karadeniz'in kuzeyinden bir Yahudi şehri olan Samakhars' a uğrayarak, Slav ülkelerine varıyorlardı. Hem de Don nehrinden aşağıya iniyorlar, Volga nehrini geçerek Hazar ülkesinin başkenti İtil 'i geride bırakıyorlar; daha sonra Hazar denizi üzerinden kayıklara binerek, istedikleri yere gidiyorlardı. Ayrıca Hazar denizinden Bağdat'a kadar

uzanan bir de kervan yolu bulunuyordu [Barthold-Köprülü, 1977:435]. Diğer taraftan Rus tüccarlar Cürcan ya da Rey'den develerin sırtlarına yükledikleri mallarını Bağdat'a getiriyorlardı [Lombard, 1983: 209].

Kuzey-Güney doğrultusunda uzanan yollardan biri de Antakya'yı Bizans'ın başkenti İstanbul'a bağlayan yoldur. Bu yol Malatya veya Klikeya bölgesinde Toroslar'ı aşarak İstanbul'a varıyordu. Bu yol üzerinde Malagina, Dorylaion, Polybotos, Philomelion, İkonion ve Cilicia gibi merkezler bulunmaktaydı [Cahen, 2000: 174; Ramsay,1960: 216]. Bunun dışında Anadolu'yu dışa bağlayan birçok yol bulunmaktaydı. Bunlardan biri Antalya ve Alanya Limanları'ndan gelen bir yol, Konya üzerinden Aksaray, Kayseri, Sivas, Erzincan, Erzurum üzerinden İran ve Gürcistan'a; bu yolun Sivas'tan güneydoğuya ayrılan bir kolu Malatya Diyarbakır, Mardin, Musul üzerinden Bağdat ve Basra'ya uzanmaktadır [Kayaoğlu, 1981: 364].

Bizans sınırında yer alan Trabzon Limanı, Abbasî ve Bizans ticaretinin buluştuğu önemli yerlerden biridir. Burası İpek Ticaret yolunun üzerinde bulunuyordu. Yukarıda bahsettiğimiz Hicaz'dan Antakya'ya gelen yolun bir kolu da buraya gelmektedir. Burası, özellikle köle ticareti yapan Rus ve Hazarlı tüccarların uğrak yerlerinden biridir [Kramers, 1934: 37].

Kuzey Afrika'da Fas'ın güneyinden Atlantik kıyılarını izleyen bir ana yol bulunuyordu. Bu anayol iki kısma ayrılmaktaydı. Birinci yol Atlantik kıyılarını izleyerek, Senegal'e kadar ilerliyordu. İkinci yol Sicilmâse' den ayrılarak, biri Alveir' e diğeri Tagaza'ya yöneliyordu. Bu yol daha sonra Gana'daki altın madenlerinin bulunduğu Avdagost'a varıyordu [Lombard: 1983, 205].

2.3.1.2. Deniz Yolları

Abbasîler döneminde deniz yolları ile yapılan ticarete önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. VII. yy. ile XI. yy arasında Akdeniz, Afrika sahilleri ve Hint Okyanusu'na büyük ölçüde Müslüman denizciler hakimdi. Bu dönemde uluslararası

ticaret büyük ölçüde deniz yolları ile sağlanmaktadır [Kramers, 1934: 25]. Deniz yolları, genellikle Akdeniz ile Hint Okyanusu arasında uzanmaktaydı. Bu iki deniz, iki geçiş yolu ile birbirine bağlanmaktaydı. Bu yollar, Basra Körfezi'nden geçen yol ve Kızıldeniz'den geçen yoldur. İslâmiyet öncesi dönemde, bu geçiş yolları üzerinde Bizans İmparatorluğu ve Sasaniler rekabet ediyorlardı. Sasaniler, Bizans'ın Akdeniz kıyısında yer alan İskenderiye'den Kızıldeniz'e doğru olan ticaret trafiğini, Basra Körfezi'ne kaydırmayı başarmışlardı. Abbasiler döneminde de Irak, deniz ticaret trafiğinin ana merkezi olma özelliğini devam ettirmiştir. Basra Körfezi'nden yapılan bu ticaret, etkinliğini X. yy' ın sonlarına kadar devam ettirmiştir [Miquel, 1991: 178].

Akdeniz ile Hint Okyanusu arasındaki deniz yolunu birbirine bağlayan bu iki geçiş yolu üzerinde önemli limanlar ve antrepolar vardı. Basra Körfezi yolundan geçecek mallar, önce Akdeniz kıyısında yer alan Ferame Limanı'na indiriliyor, daha sonra ise kervanlarla Bağdat'a getiriliyordu. Bağdat bu geçiş yolunun en önemli ticaret merkeziydi. Ticaret malları, buradan Fırat Nehri'nden kayıklar ile İran Körfezine indirilmekteydi [Kramers, 2000: 172]. İran Körfezi'nde bulunan Basra, Siraf, Vasit, Kûfe, Ubulla bu bölgenin en önemli antrepoları haline gelmişti [Selen ,1945: 37]. İran Körfezi'nin ticareti ile meşhur bu önemli şehirleri, Halife Muhtedi döneminde başlayan ve Miladî 868-883 yıllarında meydana gelen Zenci Ayaklanması ve 9. yy.' ın sonu ve 10. yy.' ın ilk çeyreğinde meydana gelen Karmâtî ayaklanmaları ile ticarî açıdan büyük ölçüde zarar görmüştür [Meglio, 1970: 106].

Özellikle Basra'da bulunan Siraf ve Ubulla Limanı Arap ve İranlı denizcilerin Hindistan ve Çin ile ticaret yaptıkları en etkili limanlardır. Siraf, önemini kaybetmeye başladıktan sonra, onun yerini Siraf limanından 210 km. açıkta bulunan Kiş adası alacaktır. Bu ada, nüfuzunu Bahreyn ve Umman'a kadar genişleterek; 13. yy.'a kadar önemini koruyacaktır. Büveyhiler döneminde İran Körfezi'nde büyük gelişme gösteren ticaret merkezlerinden biri de Hürmüz'dür. Siraf gibi Hürmüz'ün de nüfusu Arap ve İranlı'lardan meydana gelmekteydi [a.g.e: 106].

VIII. yy.' dan itibaren Hint Okyanusu ve Uzak Doğu'ya yapılan ticaret büyük önem kazanmıştır. Hint Okyanusu ve Akdeniz, Basra Körfezi ve Kızıldeniz olmak üzere iki

yoldan bir araya gelmekteydi [Lombard, 1983: 200]. Fakat Basra, bu yolun ana üssü konumundaydı. Basra Körfezi'nden başlayan deniz yolu, Hindistan 'ın batısında yer alan limanlara uğrayarak; Seylan'a varırdı. Abbasîlerin ortaya çıkması ile Suhar, (Umman'ın en önemli ticaret merkezi) nüfusu Arap ve İranlılardan meydana gelen İran Körfezi'nin en önemli ticaret şehirlerinden biriydi. Daha sonra gelen Muskat şehri, Hint Okyanusuna açılacak gemilerin temiz su ve koyun eti istihsal ettikleri Umman' ın diğer önemli bir şehridir. Hindistan'ın batı kıyılarında Müslüman denizcilerin uğrak yerleri olan ve daha sonraları İslâm'ın geniş bir yayılma sahası bulduğu bazı önemli ticaret merkezleri ortaya çıkmıştı. Bunlardan en önemlileri Sind havalisindeki Daibul, Bombay, Cambaye, Safara (Soufala) ve Kalküta gibi yerleşim yerleridir [Talat, 1934: 42; Kramers, 1934: 26]. Hint Yarımadası'nın ucunda bulunan Seylan'da doğuya giden deniz yolu ikiye ayrılmaktadır. Kuzeye giden yol, Bengal Körfezi'ne devam etmektedir. Doğuya giden yol ise Malaga yarımadasına varmaktaydı. Sumatra, Malaga gibi yerlerde Müslümanların kurduğu önemli koloniler bulunmaktaydı. Singapur'un kuzeyinde yer alan Kala Limanı X. yy.' da büyük önem kazanmıştır. Bunun yanında Fansur, Lamuri gibi liman kentleri Müslüman gemicilerin konak yerleriydi [Meglio, 1970: 108].

Kala Limanı, Hindistan ile yapılan ticaretin son durağıdır. Buradan gemiciler, Çin'e geçerek Kanton liman şehrine varırlardı. Kanton, Çin ile yapılan ticaretin merkeziydi. Burada ticaret ile uğraşan Müslüman bir topluluk bulunmaktaydı [Kramers, 1934: 25]. Çin İmparatorları buradaki Müslüman kolonisine hoşgörü gösterir ve Çin'in iç taraflarına kadar ticaret yapmaları için çeşitli kolaylıklar sağlardı [Heyd, 1975: 36]. 751 yılında Araplar ile Çinliler arasında meydana gelen Talas Savaşı dahi bu ticarî ilişkilere zarar verememiştir. Bunun tam tersi, Çin limanlarına uğrayan İranlı ve Arap tüccarların gemilerinin sayısı, daha da artmıştır. Müslüman tüccarlar, valilere gönderdikleri hediyeler ile buradaki yerel yöneticilerle ilişkilerini sıcak tutmaya gayret ediyorlardı. Ayrıca buradaki Müslüman tüccarlar çok kültürlü, zengin ve sevilen insanlar olarak tanınıyorlardı [İzzeti, 1994: 294]. Fakat miladi 758 yılında henüz kesin olarak bilinmeyen bir nedenden dolayı Kanton'da yaşayan Müslüman kolonisi buradan çıkarıldılar. Kırk sene kadar süren bu sürgünden sonra ilişkiler eski haline dönse de bu durum çok uzun süre devam etmemiştir. Çin'in başında bulunan Tang hanedanının (m. 620-907) son dönemlerinde ortaya çıkan enflasyon, kıtlık, veba gibi sorunlardan dolayı

yabancılar sorumlu tutuldu. Çin İmparatoru Wuzong, özellikle Budist ve Maniheizt akımlara karşı baskı yapmaya başladı. Bunun üzerine Tang hanedanına karşı Huang Chao liderliğinde bir isyan başladı. 879'da Kanton'a giren Huang Chao burada yaşayan halkı, Müslümanlar da dâhil olmak üzere katletti. Bu katliam Çin ile yapılan deniz ticaretine büyük zarar vermiştir [Risso,1995: 25]. Çin İmparatoru, yabancı kuvvetlerin yardımı ile isyanı bastırma da iktidarı büyük zarar gördü. İsyana bastırılmasına rağmen eyalet valileri, imparatorun otoritesini tanımayarak; Arap tüccarlara baskı uygulamaya başladılar. Bu şartlar içinde, Arap tüccarlar Kanton'u terk ettiler ve antrepolarını Malaka Yarımadası'nda bulunan Kala'ya taşıdılar. Bu dönemden sonra Kala Doğu tüccarları ile Batı tüccarlarının buluşma noktası haline gelmiştir [Heyd, 1975: 37].

Tang hanedanı döneminde (M. 620-907) Çinli denizciler de bu yolu kullanarak ticaret yapıyorlardı. Malabar'dan Sind havalisine geçen Çinli denizciler Basra Körfezi'nde Siraf'a kadar geliyorlardı. Fakat Müslüman tüccarların Çin'e yaptıkları seferler sıklaştıkça Çinlilerin bu seferleri azalmıştır [a.g.e.: 33].

Basra Körfezi'nden çıkan gemicilerin ve tacirlerin uğrak yerlerinden biri de Doğu Afrika kıyılarıdır. Müslüman denizciler ve özellikle Yemenli tüccarlar Doğu Afrika kıyılarında Zanzibar'a kadar ilerliyorlardı. Ayrıca Komor adalarına ve Madagaskar adasının kuzey kıyılarına kadar geliyorlardı. Burada başlıca limanlar Kilva ve Mogadiscio idi. Yemenli tacirler ile Habeşli ve Somalililer arasında bölgesel ticarî ilişkiler vardı. Bu tacirlerin gemileri Cidde'ye kadar geliyor ve kutsal topraklarda yapılan ticarete iştirak ediyorlardı [Hasan, 1992: 268].

Akdeniz ile Hint Okyanusu'nu birbirine bağlayan diğer bir yol olan, Kızıldeniz olup, geçiş yolunun en önemli merkezi ise İskenderiye'dir. Bağdat ile İskenderiye ticarî liderlikte, birbirleriyle rekabet ediyorlar ve o dönemde dünya piyasası eşya fiyatlarını kontrol ediyorlardı [Mez, 2000: 534]. İslâm öncesi dönemde, Hint Okyanusu, Güney Arabistan ve Kızıldeniz'i takip ederek gelen Hint ve Çin ticarî ürünlerinin aktarılmasını sağlayan İskenderiye'nin bu özelliğini uzun yıllar koruduğu bilinmektedir. Bununla birlikte İskenderiye, Doğu Akdeniz'deki Akra ve Sur gibi limanlarla da irtibat içindeydi [Heyd, 1975: 47].

İskenderiye'den gelen mallar kervanlar vasıtası ile Kızıldeniz kıyısındaki Eyle veya Kulzüm Limanı'na indirilmekteydi. Bunlardan Kulzüm, kendi bölgesinde Suriye ve Mısır için müşterek bir liman vazifesi görüyor ve aynı zamanda Mısır buğdayı ve ürünlerinin Arabistan'a daha kolay ve çabuk bir şekilde ulaşımını sağlıyordu[a.g.e.: 42]. Kulzüm'ün doğu-batı ticareti açısından da önemi büyüktü. Zira burası Hint Okyanusu'ndan Kızıldeniz'i takip ederek gelen yolların kesiştiği kavşak noktasıydı. Kızıldeniz yoluyla gelen mallar Kulzüm'de birleşir ve buradan karayolu ile İskenderiye'ye geçerdi. Diğer yandan İskenderiye'ye çeşitli bölgelerden gelen mallar Kulzüm'e gelir ve Kulzüm üzerinden de Cidde'ye, buradan da Mekke ve Hicaz bölgesinin çeşitli şehirlerine giderdi [Yüksel, 1979: 68]. Daha önce ticarî amaçlarla Kulzüm ve Fustat arasında bir kanal açılmıştı. Bu kanal vasıtası ile Mısır ürünleri kolay yoldan Hicaz bölgesine gönderiliyordu. Bu kanalın daha sonraları bir isyan yatağı haline gelen Medine şehrine yiyecek maddelerinin gitmesini yasaklamak için bizzat Mısır'ı yönetenler tarafından işe yaramaz hale getirildiği belirtilir [Heyd, 1975: 47].

Abbasî Halifesi Harun Reşid, Kızıldeniz ile Akdeniz'i birleştirmek istemişti. Böylece ticaret mallarının Kızıldeniz' den, Akdeniz kıyılarındaki limanlara kadar kara yolu ile taşınmasına gerek kalmayacaktı. Fakat Bizans'ın bu geçidi kontrol etmek isteyeceği endişesiyle bu düşünceden vazgeçilmiştir. [Kramers, 1934: 28; Barthold-Köprülü, 1977: 435]. Kızıldeniz kenarındaki önemli limanlardan biri de Cidde dir. Hz. Osman tarafından Mekke' nin deniz ile bağlantısını sağlamak amacıyla yapılan Cidde limanı önemini uzun süre devam ettirmiştir [Yüksel, 1979: 68]. Kulzüm'den gelen mallar bu liman sayesinde Mekke'ye ulaştırılmaktaydı. Cidde limanı aynı zamanda Medine ile de irtibatlıydı; fakat Medine'nin deniz ile bağlantısının sağlandığı asıl liman, el-Car limanıydı. Bu liman Çin'e ve Hindistan'a seyahat eden ticarî gemilerin uğrak yerlerinden birisiydi [Hitti, 1980: 539]. Kızıldeniz'de son olarak bahsetmemiz gereken limanlardan biri de Ahzab'dır. Ahzab'ın Kızıldeniz'de bulunan diğer limanlar ile bağlantısı olmakla birlikte, özellikle Cidde limanı ile yakın irtibatı vardı. Diğer yandan Basra Körfezi'nden kalkan ticaret gemileri Mekke'nin liman şehri olan Cidde'ye ulaşmak için Ahzab limanını kullanırlardı. Güney Afrikalı hacıların da Ahzab

limanından yola çıkarak Cidde'ye buradan da Mekke'ye ulaştıkları belirtilir [Kayaoğlu, 1980: 100].

Kızıldeniz'deki bu limanlarla birlikte San'a ve Aden'e kadar uzanan kıyı şeridinde ticarî amaçlı birçok liman vardı. Bu limanlardan Aden çeşitli malların mühim pazaryerlerinden biriydi. Gerek Asya'nın çeşitli yerlerinden, gerekse Afrika bölgesinin doğu sahillerinden gelen birçok geminin uğradığı bu limanda, Çin ve Hint mallarının yanı sıra Yemen ve İran malları da alınıp satılırdı [Yüksel, 1979: 15; Heyd, 1975: 43].

Doğu Akdeniz'de bulunan limanların ticarî açıdan önemi büyüktü. Trablus-Şam, Sûr, Beyrut ve Akra gibi limanlara sahip olan Doğu Akdeniz, doğudan batı yönüne giden malların durağıydı. Doğudan Kızıldeniz'deki Cidde limanına getirilen mallar, buradan Suriyeli tüccarlar tarafından alınarak, bu limanlar vasıtası ile diğer bölgelere aktarılırdı. Bahsetmiş olduğumuz limanlar Şam ile olan ticarete önemli bir yer tutuyordu. Özellikle Şam'a çevre illerden ve bölgelerden gelen tüccarın bıraktığı mallar, buradan tüccarlardan tarafından alınıp satılırdı. Yine Mısır ve Filistin sınırında bulunan Rafah, özellikle deniz yoluyla dış devletlerden gelen ticaret mallarının kontrol edilip vergilerinin alındığı bir limandı [a.g.e.: 48].

2.3.2. Kara ve Deniz Yolu İle Taşınan Mallar:

VIII. ve X. yüzyıllar arasında Abbasî Devleti'nin topraklarından geçen ticaret yolları üzerinde çok çeşitli malların ticareti yapılmaktaydı. Ticaret yollarının ana kavşak noktası daha önce belirttiğimiz gibi Bağdat'tı. Mallar, buraya çok çeşitli merkezlerden gelmekteydi. Çeşitli yerlerde üretimi yapılan bu malları tamamen ortaya koymak mümkün olmasa bile, IX. yüzyılın ortalarında Bağdat' a gelen mallardan bir kısmını ve nerelerden ithal edildiklerini şu şekilde sayabiliriz:

Hindistan'dan kafesler içinde kaplan ve panterler, filler panter derileri, yakutlar, abanoz ve vanilya; Çin'den ipekli kumaşlar, ipek, çini, kâğıt, mürekkep, tavuskuşu, yarış atları,

eyer, keçe, tarçın, saf ravent⁸, altın ve gümüş kap, “kayserani” denilen saf altın dinar, eczacılıkta kullanılan maddeler, işlemeli kumaşlar, kadın köleler, insan figürlü süs eşyası, kilitler; Arabistan’dan, Arap atı, dişi deve, tabaklanmış deri; Mağrip kıyıları ve Berberi ülkesinden panter, dericilikte kullanmak için tuz, kemer, kitre⁹ ve kara şahinler; Yemen’den tabaklanmış deri, zürafa, renkli taşlar, tütsü, zerdeçal¹⁰; Mısır’dan, merkepler, hazır elbiseler, papirüs, balsam¹¹, yüksek kaliteli sarı yakut; Hazar Denizi kıyılarından erkek ve kadın köleler, posta güvercinleri, miğfer; Harezm Bölgesi’nden, misk, as kürkü, kurt kürkleri, şeker kamışı, kırlangıç; Semerkant’ tan kâğıt; Belh ve civarından, üzüm ve yer mantarı; Merv’den değerli kanunlar (müzik aleti), kilimler ve tekstil ürünleri; Ürgenç’ten çeşitli üzümler, sülün, nar, pamuklu perdeler, kaliteli ham ipek;Diyarbakır’dan hazır elbiseler, eşarp, güzel perdeler, pamuklu peçeler; Rey’den kuru erik, cıva, pamuklu perdeler, silahlar, güzel giyecekler, taraklar, boneler ve meyve şurupları, keten elbiseler, nar; İsfahan’dan, işlenmemiş veya rafine bal, ayva, Çin armudu, elma, tuz, safran, soda, çeşitli yatak süsleri, hazır giyecekler ve meyve şurupları; Kumis’ ten¹² baltalar, semerler, güneş şemsiyeleri, pamuklu peçeler; Kirman’dan, çivit ve kimyon; Gur’ dan, zerdeçal; Fars’ dan “tavvazi” ve “saburi” denilen keten kumaştan elbiseler, gül suyu, zambaktan ve yaseminden yapılmış merhemler, şuruplar; Fasa’ dan fıstık, çeşitli meyveler, nadir meyveler, cam eşyalar; Umman kıyılarından inciler; Ahvaz ve civarı bölgeden şeker, işlenmiş ipek, hurma, çeşitli üzümler, şekerlemeler; Sus’ tan menekşe merhemleri, at zırhları, at eyerleri; Musul’dan çizgili kumaşlar, perdeler, bildircin; Hulvan’dan nar,incir ve sirke; Ermenistan ve Azerbaycan’dan kemerler, at eyerleri, kilimler, pamuk ve canlı hayvan getirilirdi [Lopez-Raymond, 1990: 28; Yüksel, 1999: 104].

Ticaret yolları üzerinde taşınan ipek ve baharat gibi bazı mallar diğer mallara göre daha çok ön plana çıkmıştır. Örneğin, tarihi “İpek Yolu” ve “Baharat Yolu”, isimlerini üzerinde taşınan bu mallardan almıştır ve oldukça pahalı ürünlerdir. Çünkü Hint Okyanusu’na ve Çin’e düzenlenen bir gemi seferi yaklaşık bir sene sürüyordu. Bu nedenle yapılan ticaretten verim alınabilmesi için malların ağırlık ve büyüklüklerine

⁸ Tıpta kullanılan sarıçiçekli bir tür bitki.

⁹ Gevenden elde edilen zamk.

¹⁰ Zencefilgillerden kök saplı bir bitki.

¹¹ Parfüm ya da ilaç yapımında kullanılan bir madde.

¹² İran’ı Batı Türkistan’a bağlayan ticaret yolu üzerinde bir bölge.

göre fiyatların yüksek olması gerekiyordu. Yani daha çok lüks eşya veya değerli taşlar ve tüketimi oldukça yaygın olan ürünlerin ticareti yapılmaktaydı [Selen, 1938: 37].

Hint Okyanusu'nda ticaret şu şekilde yapılmaktaydı: Tüccarlar Mısır'dan veya Basra'dan ucuz kişisel eşya (tarak, mercan vs.) veya tahıl gibi ürünleri gemilerine yükleyerek Hint Okyanusu'na açılıyorlardı. Bu malları Seylan, Malabar gibi adalarda veya Hint Okyanusu kıyılarında bir başka tacire satıyorlardı. Buradan gemilere yüklenen Buhur, fildişi, boynuz, kaplumbağa kabuğu, kâfüru, öd ağacı gibi malları Çin'e götürerek karşılığında kıymetli taşlar, porselen ve ipekli kumaşlar ile değiştiriyorlardı. Geri dönüşlerinde ise Malabar adalarından kalay, odun, silah, çivit; Hindistan'dan kırmızı boya için kullanılan Bakkam ağacı, kıymetli taş ve inciler, gri amberler taşıyorlardı [Lombard, 1983: 203].

Hindistan, baharat (en önemlisi karabiber), parfüm, kokulu bitki ve tıbbi bitkilerin başlıca ve en önemli üreticisiydi. Tıpta kullanılan malzemenin ticareti, VIII. ve XI. yüzyıllarda Arap tıbbının göstermiş olduğu gelişmeye paralel olarak ilerlemişti. İskenderiye limanı baharat ve eczayı Kurtuba' ya kadar bütün Akdeniz havzasına ve Bizans'a dağıtan merkez olmuştur [a.g.e.: 204]. Hindistan'da yetişen "Tik" denilen meşe ağacı Mısır ve Arabistan'da gemi yapımında kullanılmaktadır. Bu ağaçlar, gemilerin arkasında yüzdürülerek getiriliyordu [Cahen, 2000: 178]. Hindistan'ın diğer önemli ihraç mallarından olan zümrüt, inci gibi değerli taşlar Aden ve Mekke üzerinden batıya ulaştırılmaktaydı [Heyd, 1975: 41].

Hindistan ile ticareti yapılan diğer mallar ise sedefli oymalı eşyalar, porselen, kaliteli kâğıt çeşitleri, Hindistan'ın kuzeyinden, yani Yukarı İndus, Himalaya ve Tibet vadilerinden Hindu ve Tibetli köle, keçi kılından yapılmış kaşmir kumaşlar, parfüm ve Tibet miskidir [Lombard, 1983: 201]. Ayrıca demir, kalay gibi madenler ile pirinç ve balık ticareti yapılmaktaydı. Sind ve Hindistan'a dış satım malı olarak mercan, fildişi, yağ, tuz, hurma, cam, şeker, gülsuyu İran körfezi incisi, kumaş türü mallar gönderilmekteydi [Cahen, 2000:180].

Şu anki adı ile Cava olarak bilinen Kala liman şehrinin önemi X. yüzyıldan itibaren giderek artmaya başlamıştır. Kala, bölgedeki denizcilerin ve batıdan gelen tacirlerin buluşma noktasıdır. Burada kafûr, sarı sabır, karanfil, kızıl boya, sandal ağaçları, Hindistan cevizi, kalay gibi malların ticareti yapılmaktaydı [Heyd, 1975: 37].

Abbasîler döneminde Çin ile yapılan ticaretin en önemli ürünü ipek'tir. Emeviler' in son dönemleri ve Abbasîler' in ilk dönemlerinde Çin ve Hotan İpeği İslâm dünyasında oldukça rağbet görmüştür. Ancak İslâm dünyası içinde ipekçiliğin kısa zamanda gelişme göstermesi ham ipek ticaretini zamanla ortadan kaldırmıştır [Lombard, 1983: 201]. İran'da Buhara ticaret yolu üzerinde bulunan Merv şehrinde, ipek imal ediliyordu. Çevredeki ipek tüccarları ipek böceğini buradan satın alıyorlardı [Heyd, 1975, 44]. Bununla birlikte işlenmiş Çin ipeği ve ipekli kumaşları lüks madde olarak ithal edilmeye devam etmiştir. Aynı şekilde Çinliler' de kendi üretim teknikleri ileri olmasına rağmen İslâm dünyasından çeşitli kumaşlar, seramik, vazo, cam ve camdan eşyalar, çeşitli madeni eşyalar ve aletler, kandiller almaktaydı. İpek dışında Çin'den porselen, seramik, altınlı kâğıt ve kıymetli taşlar ithal edilmekteydi [Lombard, 1983:201].

İlk dönem Abbasîler' de ticaret yapılan bölgelerden biri de Kuzey Avrupa ve Asya'da yaşayan Slav halklarıdır. Maveraünnehir, Horasan ve Hazar'dan Kuzey Denizi ve Baltık ülkelerine uzanan ticaret yolu üzerinde yapılan ticaretin en önemli ürünü, kürk ve köledir. Steplerin ve Sibirya ormanlarının kürkleri İslâm topraklarında büyük rağbet görmekteydi. Kuzey ülkelerinden büyük miktarda köle ticareti yapılmaktaydı [Kızıltoprak, 2002: 156]. Abbasî halifelerinin rağbet ettikleri "mamlûk" denilen köleler, özellikle kuzey ülkelerindeki Slavlardan ve Hazar Türklerinden sağlanmaktaydı. Bununla birlikte bol miktarda demir, bakır ve bakır eşya, bal, balmumu getirilmekteydi. Bunlara karşılık Abbasîler Türklere İpekli kumaş, incik boncuk ve özellikle nakit para gönderirdi. Hazar Denizi'nin ve Aral Gölü'nün kuzeyinden geçen yolu Semerkant, Buhara, Rey gibi şehirler besliyordu. Bunun yanında Hazar denizi kıyısında bulunan limanlar arasında canlı bir ticaret ağı vardır. Kuzey doğuda yer alan Abiskun'dan Esterabad'a; güneyde Derbende kadar ticaret gemileri işlemekteydi. Esterâbad şehri,

ipekli elbiseler, başlıklar ve takkeler ihraç ediyordu. Derbent pazarları bütün sahil ticaret ürünlerini bir araya topluyordu [Lombard, 1983: 201].

Altın, söz ettiğimiz dönemde Afrika ile yapılan ticaretin en önemli ürünüdür. Bir kervan şehri olan Sicilmase ve Avdagost'tan Mısır ve Bağdat ve Şam'a altın getirildiğini görmekteyiz. Bu dönemde İslâm dünyasında para ve mücevher olarak dolaşan altının en büyük kaynağı, Sicilmase ve Avdagost idi. Ticareti yapılan en önemli ürün ise, adına "tibr" denilen ince tel haline getirilmiş altın yumaklardır. Çünkü bu teller özellikle lüks tekstil üretiminde kullanılıyordu ve zengin halk tarafından oldukça rağbet görüyordu. Müslüman tüccarlar, altın karşılığında Mısır ve Mağrip buğdayı, çok çeşitli kişisel eşyalar ve süs eşyaları satıyorlardı. Sudan'dan altın, köle, gom (tekstilde kullanılan bir bitki) ve Atlantik kıyılarından gri amber de Afrika ile yapılan ticarete alım satımı yapılan mallardır [a.g.e.: 205].

Abbasîler ile Bizans, askerî ve ekonomik alanda sürekli rekabet halinde olmuşlardır. Buna rağmen iki ülke arasında canlı bir ticarî ilişki vardı. Abbasîler Bizans'tan ham ipek, ipekli kumaşlar, kıymetli taşlar ve inci, fildişi, dibağ baharat, parfümler, kokulu bitkiler, abanoz ağacı, sedef, lüks tekstil ürünleri, Trakya ve Makedonya'dan keten alırdı [Heyd, 1975: 50]. Bizans İmparatorluğu'na bağlı Ermenistan, büyükbaş hayvan ve koyun yetiştiriciliğinde oldukça gelişmişti. Suriye canlı hayvan, et ve yün ihtiyacını buradan karşılanmaktaydı [Lombard, 1983: 205].

Abbasîler, Avrupa ile de ticarî bağlantılar içerisine girmişlerdir, fakat bu dönemde Avrupa'nın içinde bulunduğu ekonomik darboğaz bu ilişkilerin zayıf olmasına neden olmuştur. Avrupa ülkeleri ile ticaret, daha çok İspanya'daki büyük şehirler üzerinden yapılmaktaydı. Orman ürünleri, kürk, deniz araçlarının yapımında kullanılan kereste, köle, maden ve silah bu ticaretin başlıca ürünleriydi. Bütün bu mallar Orta Avrupa yollarından, Baltık ve Rus nehirlerinden aşarak doğuya ulaşıyor veya Almanya üzerinden İspanya'ya gönderilirdi. Buna karşılık İslâm dünyası Avrupa'ya gümüş veya altın para, kumaş gibi ürünler gönderiyordu. Bu ticaretin en önemli araçları Rahdaniye tüccarları denilen Yahudi tacirlerdir. "Deniz tüccarları" denilen Provens Yahudileri hadim, cariye ve köleler yanında kunduz, sansar ve diğer kürk türleriyle beraber

Fransa'dan gemilere binerlerdi. Kervanlar vasıtası ile Süveyş'i geçtikten sonra tekrar gemiye binip Mekke ve Medine ile irtibatlı limanlara uğrarlardı. Buradan da Basra Körfezi' ne Hindistan ve Çin' e giderlerdi. Dönüşte misk, sarı sabır, tarçın ve diğer baharatları Akdeniz'e getirip İstanbul'da ya da Fransa' da satarlardı [Mez, 2000: 534]. Bunların yanında İtalyan deniz şehirleri, tacirler için oldukça önemliydi. Adriyatik sahillerinde Bari ve bilhassa Venedik, Salerno, Napoli, Gaete ve özellikle Amalfi gibi şehirler Doğu Akdeniz ticaretinde en önemli liman şehirleridir. Özellikle Amalfili tüccarlar X. yüzyıldan sonra Akdeniz'in bütün ticarî alanlarında oldukça sık görülmeye başlanmıştır. Almeria, İskenderiye, Tunus, Füstât, Kahire, Antakya ve Kudüs başlıca faaliyet bölgeleridir. Amalfili tüccarlar Kudüs'te hac mevsiminde kurulan fuarlara katılıyorlardı. Bu fuarlara yalnızca İtalyanlar değil; bunun yanında Britanyalı denizcilerde da katılmaktaydı. Köle, kalay, silah buraya gelen Avrupalılar' ın başlıca ticaret alanlarıydı [Lombard, 1983:205].

2.3.3 Taşımacılık

Ticaretin önemli unsurlarında biri de taşımacılıktır. Üretilen malların pazarlanacakları bölgelere hızlı, maliyeti düşük ve güvenli bir şekilde ulaştırılması gerekir. Bu sebeple modern ticaret faaliyetlerinde taşımacılık, ticaretten ayrı bir hizmet sektörü haline gelmiştir. Ortaçağda ise tüccarlar, kendi mallarını yine kendileri taşımaktaydılar. Her ne kadar büyük tacirler, mallarının başında olmadan aracıları vasıtası ile uzak bölgelerden mal taşıtsalar da, taşımacılık faaliyetini yine büyük ölçüde kendileri organize etmekteydiler. Bununla birlikte söz konusu dönemin taşımacılık alanındaki teknik bilgi düzeyi ve güvenliğin sağlanmasındaki güçlük göz önünde bulundurulduğunda, ticarî emtia taşımacılığının ne kadar zahmetli bir uğraş olduğunu anlamak daha kolay olacaktır. Buna rağmen tacirler elde ettikleri kardan dolayı aylarca süren yolculuklara ve mallarını tehdit eden eşkıya baskınlarına göğüs germişlerdir. Abbasîler döneminde ticarî faaliyetler kara ve deniz yolu ile yapılmaktaydı.

Karadan mal taşımak için hayvanlardan, özellikle de develerden faydalanılmaktaydı. Ticaret merkezleri arasında “kervan” denilen ticaret filoları yol alırdı. Bu kervanlarda hayvan sayısı çoğu zaman 5000 veya 6000’e kadar çıkıyordu [Miquel, 1991: 185].

Yol yapım tekniği bu dönemde bilinmekteydi. Buna rağmen daha çok zemini sert olmayan yollar ile yetinilmiştir. Bunun en büyük nedeni hayvan sırtında nakliyatın, arabayla nakliyattan daha pratik olmasıdır. Araba ile nakliyatta hayvan değiştirilen menziller zorunluydu ve hayvanların ayakları her yola, araba tekerleklerinden çok daha iyi uyum gösteriyordu. Geçitler ve diğer engeller hayvanla daha kolay aşılmıyordu. Sırt hamutu¹³ bilinmediğinden, yüklerin çekilmesi yerine, taşınması daha kolay oluyordu. Yol üzerindeki çeşitli engeller içinde önlemler alınıyordu. Irmakların ve dağ geçitlerinin üstünde köprüler bulunuyordu. Daha geniş ırmakların üstüne ise tomanbaz denilen kayıkların birleştirilmesi ve üstüne tahtaların döşenmesi ile oluşan köprüler yapılmıştı [Cahen, 2000: 179].

Kervanlar, genellikle bir gün boyunca yol alır, akşamları ise “ribat” denilen müesseselerde dinlenirdi. İlk olarak askerî amaçlarla kurulan ribâtın kelime anlamı bir şeyi bağlamak, sabit hale getirmek, demir atmak anlamlarına gelir [Çetinkaya, 2003:5]. Zaman içerisinde farklı kurumsal müesseseler olarak vazife görmüştür. İlk olarak sınırlarda kurulan karakol, fetih hareketleri sırasında askerî toplanma merkezi ve savaş durumundan önce İslâm ordusunu haberdar etmek gibi vazifeler yüklenmiştir. Ribâtların en parlak dönemi IX. yüzyıldır. Bu devirde ribât düşmanı gözetmekten çok, gelip geçen ticaret kervanlarını ve kimsesiz vatandaşları koruyup gözetken bir kurum haline gelmiştir. Ribâtların kervansaray haline gelmesine, sınırların genişlemesi neden olmuştur. Sınırların genişlemesi ile iç kısımlarda kalan ribât askeri özelliğini kaybetmiştir. Bu kurumlar daha sonra“ kervansaray, hângâh, menzil” gibi isimlerle adlandırılan sosyal müesseselere dönüşmüştür [Kara, 1973: 29].

Büyük ticaret yolları üzerinde kurulan kervansaraylar, yolcuların, tüccarların, rahat ve emniyet içinde konaklayabilecekleri her türlü ihtiyaçlarını sağlayabildikleri yerlerdi. İçlerinde yatakhaneleri, aşevleri, erzak depoları, ticarî eşya koyabilecekleri depoları,

¹³ At arabasında hayvanın boyun altına bağlanan yarım daire tahta parçası.

yolcuların hayvanlarını koyacakları ahırları, samanlıkları, namaz kılmak için mescitleri, misafirlerin yıkanması için hamamları, şadırvanları hatta hastaneleri bulunmaktadır. Ayrıca her ihtiyacı karşılayacak teşkilât ve tesisleri bulunmaktaydı [Kayaoğlu, 1980: 72].

Bütün hayır işlerinde olduğu gibi, askerî gayeler dışında, yolcuların konaklaması için rîbat (kervansaray) inşâsı geleneği, bütün İslâm âleminde hızlı bir gelişme göstermiştir. Böylece ribâtlar, büyük yollar üzerinde, bozkır ve dağlık bölgelerdeki tehlikeli yerlerde, yolcuları ve kervanları barındıran ve koruyan sosyal kurumlar haline gelmiştir. Yoksul halkın ve ticaret kervanlarının ihtiyaçlarını karşılayan ribâtlara, zenginler ve civar halk sadakalarını vererek, toplum içerisindeki düzenin sağlanmasında da büyük bir vazifeyi yerine getirmişlerdir [Çetinkaya, 2003: 23].

Kervansarayların önemli özelliklerinde biri de kuruldukları bölgelerde şehirleşmenin başlangıcını meydana getirmeleridir. Ticaret yolları üzerinde kurulan kervansaraylar, buldukları bölgenin merkezi olma konumuna sahip olmuşlardır. Böylece ileride kurulacak olan şehirlerin yapılanması da kolaylaşmış oluyordu [Kozak, 1985: 27].

Deniz yolu ile yapılan ticarete oldukça önemli gelişmeler sağlanmıştır. Deniz yolu ile yapılan taşımacılığın en önemli faydası gemilerin çok daha fazla mal taşıyabilmesidir. Bununla birlikte kara yoluna göre daha kısa sürmekte ve maliyetlerde önemli bir azalma sağlamaktadır [Cipallo, 1993: 60].

İslâm dünyasında denizcilik, Hz. Osman döneminde özellikle de Muaviye bin Ebu Sûfyan ile birlikte ön plana çıkmıştır. Bu dönemde Müslümanlar Akdeniz'de Suriye ve Mısır bölgesinin tersanelerini denizci olan kıyı sakinleri aracılığıyla tanımışlar ve böylece denizciliğe ilgi duymuşlardır [Hamidullah, 1979: 357]. Önceleri kuzey sınırlarını güvence altına alarak, muhtemel bir tehdidi önlemek için geliştirilen denizcilik faaliyetleri, ileride hızlı bir şekilde gelişecek olan deniz yolu ticaretine bir alt yapı hazırlamıştır [Hodgson, 1993: 181].

Emeviler döneminde denizcilik için bütçede özel bir fon oluşturulmuş ve bu fondan tersanelere ve burada çalışanlara malî kaynak aktarılmıştır. Bu dönemde Akdeniz kıyısında bulunan eski limanlar ve tersaneler tamir ettirilmiş ve pek çok yeni liman yaptırılmıştır [Çelik, 2002, 47].

İlk dönem Abbasî Devleti'nde deniz yolu ile yapılan taşımacılık faaliyeti kara yolundan daha fazla gelişme göstermiştir. VII. yüzyıldan sonra Yakınoğu Asya ve Akdeniz havzasında yapılan ticarete belirgin bir canlılık görülmüştür; fakat bu canlılık daha çok denizlerde kendini göstermiştir. Bu döneme kadar Provens Yahudi tüccarlarının ve Bizans'ın kontrolünde olan doğu-batı deniz ticareti VII. yüzyıldan itibaren Müslüman denizcilerin eline geçmeye başlamış ve X. yüzyılda en parlak dönemini yaşamıştır [Lopez-Raymond, 1990: 31].

Deniz yolu ile taşımacılığı ile birlikte gemi yapım tekniğinde de ilerlemeler kaydedilmiştir. Genel olarak bakıldığında Hint Okyanusu ve Akdeniz arasında gemi yapım tekniği açısından büyük farklılıklar bulunmaktadır. Hint Okyanusu'nda Hint meşesi'nden (Tik Ağacı) ve Hindistan cevizi ağacı liflerinden yapılmış küçük tonajlı gemiler kullanılmaktaydı [Miquel, 1991: 184]. Buna göre Akdeniz gemilerinden farklı olarak Hint Okyanusu'nda gemilerin kalasları, çivi yerine urganla bağlanıp; katranlanarak veya balina yağı sürülerek birbirine tutturuluyordu. Katranlanmış bir gemi, fırtınada ve sığ sularda kayalara çarpma halinde, çivilerle tutturulmuş bir gemiden daha dayanıklı ve daha esnektir [Cahen, 2000: 177]. Gemilerde dümen görevini yerine getirmek için arka küreğe kadar uzanan bitki liflerinden yapılmış halatlar kullanılmaktaydı. Gemilerin su üstünde dengeli hareket edebilmesi için gemiye belli bir seviyeye kadar su aldırılırdı [Miquel, 1991:184]. Hint Okyanusu gemilerinde Tik ağacı yanında Koko palmyesi kerestesi de kullanılıyordu. Lif, halat ve yelkende bu ağaçtan sağlanmaktaydı. Gemi direkleri için bazen hurma ağacından da yararlanılmıştır. Emeviler döneminde olduğu gibi Abbasîler de gemi yapımı için kullanılan keresteleri Hindistan ve Doğu Afrika'dan getirmekteydi. Mısır ise gemi kerestelerini İskenderun'dan tedarik ediyordu. İtalya'dan ara sıra hazır gemi alındığı da görülmüştür [Cahen, 2000: 178].

Hint Okyanusu'nda kullanılan gemiler ile Akdeniz'de kullanılan gemiler arasında bir farklılık ta, Hint Okyanusu'nda kullanılan gemilerin üstünde üçgen şeklinde yükselen bir yelken bulunmasıdır. Üçgen yelkenler fırtınalarda geminin daha esnek manevra yapabilmesini sağlıyordu. Muson rüzgârlarının etkili olduğu mevsimlerde gemiciler bu yelkenler sayesinde çok hızlı ve zahmetsiz bir şekilde açık denizlerde yol alabilmişlerdir. Akdeniz'de kullanılan yelkenler ise dört köşelidir ve adına “Latin Yelkeni” denilmektedir [Cahen, 2000: 178].

Müslüman denizciler, teknik açıdan da önemli gelişmeler göstermiştir. Mesela denizciler açık denizde yollarını yıldızlara bakarak buluyorlardı. Yıldızların durumuna bakarak usturlap¹⁴ sayesinde enlem ve boylamları kestiriyorlardı. Bununla birlikte işaret şamandıraları, fenerler, sal ve zincirlerle yapılmış engeller gibi teknik kolaylıklar yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Müslüman denizcilerin bu alanda göstermiş oldukları başarının bir kanıtı da denizcilik literatürüne girmiş olan Arapça kelimelerdir. Amiral, kablo, şilep, barka muson gibi kelimeleri buna örnek verebiliriz [Kramers, 1934: 29].

¹⁴ Yıldızlar ile ufuk arasındaki açıyı hesaplayan bir alet. (Bkz. B.Larousse, c. 19)

3. DEVLETİN TİCARETE KATKILARI VE EKONOMİK YAPI

Abbasî Devleti'nin maliye teşkilatı X. yüzyılın başında mükemmel bir seviyeye ulaşmıştı. Nitekim bu dönemde her vilayette Abbasî Devleti'nin gelir ve giderlerini çok titiz bir şekilde kontrol eden, merkeze bağlı bir maliye teşkilatı bulunuyordu. Bu bölümde öncelikle Abbasî Devleti'nin maliye teşkilatı ve devletin ekonomi politikaları hakkında bilgi verdikten sonra, Abbasîler' in kullandığı para, ölçü ve tartılardan bahsedeceğiz. Son olarak gayr-i müslimlerin ticaret hayatındaki yerinden ve ticaretin toplumsal hayata etkilerini inceleyeceğiz.

3.1 Ekonomik Yapı

İlk dönem Abbasî Devleti, merkezî bir politika izlemesine rağmen; merkezden uzak bölgelerde kısmi bir özerklik vardı. Bu bakımdan ekonomik yapı bölgeden bölgeye değişiklik gösteriyordu. Yerel ekonomik yapı genelde üretimin şekline, dinî ve kültürel yapıya ve o bölgedeki ileri gelenlerin çıkarlarına göre oluşuyordu. Merkezde ise ekonomi, İslâm Dini'nin koymuş olduğu kurallara göre şekillenmekteydi.

Abbasî Devleti bir İslâm Devleti olduğu için, İslâm'ın koyduğu kural ve yasaklar devletin temel işleyiş prensiplerini de ortaya koymaktadır. Bu bakımdan İslâm Dini'nin iktisadî kurallarının bilinmesi, Abbasî ekonomi politikalarının daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

İslâm Dini, insanların çalışmasını, kazanmasını, dünya nimetlerinden faydalanmasını, işletme gibi iktisadî faaliyetlerde bulunmasını teşvik etmiştir; fakat iktisadî faaliyetlerin hayatta bir amaç olmasını kabul etmemiş, sadece insanların mutlu olmasını sağlayan bir araç olarak kabul edilmesini istemiştir [el-Mübarek, 1978: 33]. Buna göre İslâm Dini'nin iktisadî bir takım amaçları ortaya çıkmıştır. İslâm iktisat nazariyesinin ilk amacı israfın önlenmesidir. Hem üretimde hem de tüketimdeki israf İslâm Dini tarafından kabul edilemez. İkinci amaç sosyal adalet, refah ve güvenliğin sağlanmasıdır. Bu amacın esası âdil gelir bölüşümü ile servet ve mülkiyetin yaygınlaştırılmasıdır.

Kuran'da "Servet içinizden yalnız zenginler arasında dolaşan bir devlet olmasın"[Haşr Suresi, 59-7] ayeti bu gayeyi açık bir şekilde ortaya koymaktadır. İktisat siyasetinin üçüncü önemli hedefi ise ülke bağımsızlığın sağlanmasıdır. Yani devlet kendi savunma sanayisine sahip olmalı ve ihtiyaçlarını gidermeye yönelik bir sanayi sistemi oluşturmalıdır. Dördüncü iktisadî amaç istikrardır. Bunun en önemli unsuru fiyat istikrarıdır. Bu yüzden ilke olarak fiyatların tekelciliğin önlenemediği serbest piyasa ortamında belirlenmesini benimsemiştir [Tabakoğlu, 1996: 82]. İslâm ekonomisi bu hedefler doğrultusunda genel bir planlama ve denetim ile birlikte yürütülmelidir.

Bu prensipler ışığında, Abbasî Devleti ve İslâm dünyası IX. yüzyılda iktisadî açıdan zirveye çıkmıştır. Bu başarının sağlanmasının en büyük nedeni Abbasî halifelerinin devlet gelirlerinin ve halkın refahının artırılması için gerekli önlemleri almalarıdır. İlk dönem Abbasî halifeleri devletin gelirlerinin toplandığı hazineye, yani Beytülmal' e giriş çıkışları sıkı bir şekilde takip etmişlerdir [Hasan, 1991: 97].

Beytülmal, günümüzdeki maliye bakanlığına benzer bir kurum olup, başında bulunan kişi de maliye bakanının yerini tutar. Beytülmalin en önemli gelirleri haraç, cizye, zekât, fey, ganimet ve öşür vergileridir. Beytülmal'in kelime manası servet ya da mal evidir [Ahsen, 1986: 219; Kayaoğlu, 1980: 76]. Tarihi açıdan sosyal ihtiyaçların karşılanması için kurulmuş kamu hazinesi manasına gelmektedir. Bu teşkilat günümüzdeki Maliye Bakanlığı'na benzemektedir.

Abbasî maliye teşkilatının en önemli kurumu olan, Beytülmal'i incelemeye önce, Beytülmal'in Abbasîler dönemine gelene kadar ki tarihi gelişimine bakmak faydalı olacaktır.

Beytülmal, ilk olarak Hz. Muhammed döneminde kurulmuştur. Bu dönemde Beytülmal, iç borçlanmaya gidebiliyor veya özel şahıslara çeşitli tüketim, yatırım ve ticaret kredileri açabiliyordu [Kalek, 1997: 76]. Hz. Muhammed'den sonra Beytülmal' a gelen mallar Fey¹⁵, Humus ve Zekât olmak üzere üç kısma ayrılmıştır [Fayda, 1981: 169].

¹⁵ Fey, İslâm devletinin sulh zamanlarında, kendi topraklarında yaşayan ve Müslüman olmayan kimselerden aldığı cizye, haraç ve onların ticaret malları vergisiyle, İslâm Devleti toprakları dışında

Halife Hz. Ebu Bekir döneminde bu kurumun başına Hz. Ebu Ubeyde getirilmiştir [Ahsen, 1986: 219]. Halife Hz. Ömer Beytülmal'in gelir ve giderlerini teşkilatlandırmış ve sistemleştirmiştir. O'nun döneminde iktisadî sistem yeniden organize edilmiş ve bu kurumun idaresini yürütmek amacı ile "Divan-ı harç" denilen divan kurulmuştur. Bu tarihten sonra İslâm devletlerinin bütün iktisadî faaliyetleri bu divan sayesinde yürütülmüştür [Aykaç, 1997: 127].

Emeviler dönemine kadar Beytülmal' e giren her türlü mal İslâm Dini'nin öngördüğü şekilde fakirlere ve ihtiyaç sahiplerine dağıtılmıştır. Halifeliğin veraset usulüne tevcih olması ile birlikte hazineden siyasî taraftar kazanmak için de para harcanmaya başlanmıştır. Bunun ilk örnekleri Emevi Halifesi Hz. Muaviye döneminde görülmüştür. Daha sonraları halifeler, Beytülmal'i iki kısma ayırdılar. Bunlardan hükümdarın şahsına ait olan hazine "Beytü'l-malu'l-hassa", kamuya ait olan ise "Beytü'l-malu'l-amme" veya "Beytü'l-malu'l-müslimin" olarak adlandırılmıştır [Kayaoğlu, 1980: 76]. Beşinci Halife olarak bilinen Ömer b. Abdülaziz'in dönemi ayrı bir özellik taşımaktadır. Zira bu dönemde evleneceklere ve malî durumu çok iyi olmamasına rağmen hacca gitmek isteyen samimi Müslümanlara Beytülmal'den yardım yapılmıştır [Koyuncu, 1996: 86]. Fakat Emevi Halifeleri genelde izledikleri Arap milliyetçiliği politikası gereği diğer milletlerin Beytülmal'den istifade etmesini kısıtlamışlardır. Bu politika, Abbasîler' in Emevi yönetimine muhalif olanları kısa sürede Haşimioğulları sülalesi çatısı altında toplamasına yardımcı olmuştur [Hol-Lambton-Lewis, 1988: 116].

Daha Abbasî devleti kurulmadan, bu devletin kuruluşunda en büyük paya sahip olan Ebû Müslim, m. 748 yılında Horasan'ı hükmü altına aldığı anda, bu bölgedeki vilayetlere valiler atadığı gibi, komutanlarından bazılarını Beytülmal'in yönetimi için görevlendirmiştir. Ebû Müslim'in ordu komutanı Kahtabe b. Şebîb et-Tâi, batıda gerçekleştirdiği büyük fetihlerden elde ettiği ganimetleri ve onların taksimini askerlerinden biri olan Halid b. Bermek' e havale etmiştir. Böylece Halid b. Bermek, doğmakta olan Abbasî devletinin ilk harâc görevlisi oldu [Aykaç, 1997: 128].

yaşayan gayr-i Müslimlerin İslâm memleketlerine getirdikleri ticaret mallarından alınan vergidir.[Fayda, 1981: 170].

Abbasî devleti kurulup es-Seffâh' a biat edildikten sonra halife Ebû Seleme el-Hallâl'ı vezaret makamına getirdi. Hilafetle ilgili işlerin büyük bir kısmını ve divânları onun idaresine bıraktı. Daha önce Kahtabe tarafından ganimet ve harâc işlerinin başına getirilen Hâlid b. Bermek yeni kurulan devletin ilk halifesince de bu görevi yerine getirdi. Bu yeni devlette onun görevi; divanü'l-harâc ve divanü'l-ceyş reisliği oldu. Halid b. Bermek, Ebû'l-Abbas es-Seffâh'ın (132-136/754-775) hilafeti boyunca liyakatli bir şekilde yerine getirdi ve harac mükelleflerine iyi davrandı. Kendinden önce sahifelere kaydedilmekte olan divan kayıtları düzenli defterlerde topladı [a.g.e.: 128]

Abbasî Devleti'nin ikinci halifesi Mansûr (136-158/ 754-775) bütün idarî işler gibi malî konulara da çok önem verdi. İlk önce Sevâd bölgesinin harac işleri sorumluluğuna Hammâd et-Türkî'yi getirdi. Bu bölgenin toplanmakta olan vergi miktarlarını gözden geçirdi. Haraci arazinin öşri araziye dönüştürülmesini yasakladı. Halife Mansûr zamanında merkezde bulunan harac divanına Umâre b. Hamza, Ömer b. Keylağ, Sâbit b. Mûsa, Muhammed b. Cemîl ve Yezîd b: el-Feyz harac amili¹⁶ olarak görevlendirilmiştir. Divanü'l-Harac reisliğine ise Halid b. Bermek' ten sonra Amr b. Salî yapmıştır [a.g.e: 128].

Halife Mehdi (158-169/775-785) devrinde harâc ile ilgili önemli bir karar alınmıştır. Bu dönemde Hz. Ömer devrinden beri uygulanmakta olan "muhasabe usulü", yani arazinin yüzölçümüne göre alınan vergi yerine "mukaseme usulü" uygulanmaya başlamıştır. Bu usule göre vergi çiftçinin elde ettiği mahsul üzerinden alınır [Hasan, 1991: 97]. Mehdi'nin diğer bir icraatı da "çarşı vergisi"ni koymasıdır. Bu vergi ilk defa h. 167/m. 783 senesinde benimsenmiş ve Saîd el-Huraşi bunu toplamakla görevlendirilmiştir. Saîd senede bir defa olmak üzere dükkân ve iş yerlerinden "çarşı vergisini" almaktaydı. Halife Mehdi ve Hadi (169-170/785-786) dönemlerinde harâc divanının başında Muhammed b. Celil bulunmuştur [Aykaç, 1997: 131].

Hârûn Reşîf, halife olunca; Yahya b. Halid b. Bermek'i hilafetin bütün yetkilerine haiz olmak üzere vezaret makamına getirmiştir. Böylece bu dönemde "Divânü'l-harâc" Yahya b. Bermek'in emrine verilmiş oldu. Yahya b. Bermek, önce Ebû Salih Yahya b.

¹⁶ Vergi memuru.

Abdûrrahman' 1, daha sonra İsmail b. Subeyh'i merkez harâc divânı reisliğine tayin etti. Hârûn Reşît döneminin harâc divânı açısından en önemli hadiselerinden biri, Sevâd bölgesinde normal olarak mahsulün yarısı oranında alınmakta olan harâca ilave olarak, muhtemelen Mehdi'nin son günlerinde ihtiyaçtan dolayı konmuş olan öşür kaldırılmıştır [a.g.e: 132].

Abbasîler'in ilk dönemi, diğer dönemlerine göre altın çağ olarak nitelendirilmekte, Harun Reşît dönemi ise, ilk dönemin zirvesi olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde idarî teşkilat bütün kurum ve kuruluşlarıyla oturmuş durumdadır. Bermeki ailesi hilafetin her türlü sorumluluğunu yüklenmiş, bilgi ve becerilerini bu yolda seferber etmişlerdir. Devlet gelirlerine önem verilmiş, bunun gereği olarak bizzat Halife Harun Reşît, Kadı Ebû Yusuf'tan, devlet gelirlerinin toplanmasında takip edilecek siyaseti ve bununla ilgili şer'î kuralları ortaya koyan bir kitap yazmasını istemiştir. Bu istek üzerine Ebû Yusuf meşhur "Kitâbü'l-Harâc" adlı eserini yazmıştır [Hasan, 1991: 98].

Harun Reşid' ten sonra devletin iktisadî yapısında bir takım sarsıntılar meydana geldi. Özellikle Emîn ve Me'mûn arasında meydana gelen ve üç yıl süren iç savaş, devlete çok pahalıya mal olmuştur. İki taraf ta kendi taraftarlarını memnun etmek ve kendilerine bağlamak için çok büyük miktarda Beytûlmâl'den harcama yaptılar. Bunun sonucunda Beytûlmâl boşaldı. Hatta Halife Emin'in hazinesindeki bütün metâ, satıldığı gibi altın ve gümüş kaplar da elden çıkarıldı. Oldukça kötüye giden iktisadî durum Halife Emin'in hayatına mal olmuştur. Bu fitne döneminde h.198/m. 813 senesinde merkez harâc divânı kayıtları da yanmıştır [Aykaç, 1997: 136].

Halife Emin'in (h.193-198/m. 809-813) öldürüldükten sonra yerine geçen Me'mun (h. 198-218/m. 813-833) döneminde iç karışıklıklar sona ermedi. Me'mun devlet gelirlerini arttırmak için büyük gayret sarf etti. Divanü'l-Harâc'ın başına veziri Fazl b. Sehl'in kardeşi Hasan b. Sehl'i getirmiştir. Barış ortamını tekrar sağladıktan sonra, Sevâd bölgesinin harâc oranında indirim yaptı. Bu bölgede mahsulün yarısı oranında alınan vergi beşte bir oranına indirilmiştir. Aynı şekilde Horasan Bölgesi'nde de dörtte bir oranında indirim yapılmış, Rey vilayetine konmuş olan yıllık harâctan iki milyon dirhem silinmiştir [a.g.e.: 137].

Halife Mu'tasım (h. 218-227/m. 833-842) ve ondan sonra yerine geçen Halife Vâsık (h.227-232/m. 842-847) zamanında malî konularda yeni bir uygulama ortaya konulmamış, Halife Mansûr ile başlayan, Harun Reşîr tarafından geliştirilen ve Me'mûn' un muhafaza ettiği sistem aynen uygulanmıştır.

3.2. Fiyatlara Müdahale

Abbasîler' de devletin ekonomiye müdahalesi iki yoldan gerçekteşiyordu. Bunlar, gelir ve giderlerin kontrol edildiği bütçe; diğeri fiyatları, üretimi ve rekabeti kapsayan piyasadır [Tuma, 2000: 270].

Bir bütçenin hazırlanmasında temel amaç, gelir ve gider dengesinin sağlanmasıdır. Buna göre devletin elde ettiği bütün gelirler, bütçe açığının kapatılması için harcanmalıdır. Eğer bütçe dengesi sağlanırsa bir fondan diğer fona aktarma yapılabilir. Bunun ilk örneği Hz. Ömer döneminde görölmüştür. Bu dönemde fetihlerden elde edilen fey gelirleri oldukça artmış ve Hz. Ömer elde edilen fazla gelirin askerlere ve halka paylaşılmasını emretmiştir. Aynı örnek Abbasîler döneminde de görölmektedir. El-Mutezid döneminde Taberistan valisi olan Muhammed bin Zeyd el-Alevi, her malî yılbaşında, önceki yılın artan miktarını dengeli bir bütçenin devamı için dağıttı [a.g.e.: 269].

X. yüzyılın başlarına kadar bütçe planlaması tam olarak bilinmiyordu. Bu dönemden sonra bütçe dengesini sağlama yeteneği vezir olabilmenin şartlarından biri haline gelmiştir. Abbasî halifesi el- Muktedir'in veziri Ali bin İsa devletin gelir ve giderlerinin tahmininde bulunmuş ve bütçe dengesini sağlamıştır. Ayrıca onun gelir ve giderler arasındaki dengeyi kuruncaya kadar bütün gece uyumayıp çalıştığı belirtilmektedir [a.g.e.: 270].

İlk dönem Abbasîler' de görölen yeniliklerden biri de; VIII. yüzyılın sonlarında gelir ve gider hesap raporlarına ilk defa Abbasîler' de rastlanmasıdır. Malî yılda gelir ve giderin

detaylı miktarını veren kapsamlı bir bütçe tahmini el-Mutezid (M. 892/ H. 279] dönemine kadar görülmemiştir. [a.g.e.: 270].

Abbasî bütçesinin en zengin olduğu dönem Halife Harun Reşit dönemidir. Bu dönemde ziraatla uğraşanların maddi durumu çok iyiydi ve ticaretle uğraşanlar da yüksek kârlar elde ediyorlardı. Bu nedenle devletin yıllık bütçe fazlası 272 000 000 dirhem ve 4,5 milyon dinara ulaşmıştır [Hasan, 1991: 98]. Yönetimin ihtiyaçları sınırlandırıldığında bütçe genelde dengeleniyordu, fakat eldeki kaynaklar yetersiz olduğunda, askerlerin maaşının verilememesi ordunun isyan etmesine neden oluyordu. Abbasî halifeleri, onları memnun edebilmek için her türlü ihtiyaçlarını karşılamaya çalışıyorlardı. Bu da yönetim masraflarının artmasına neden oluyordu. Devletin sabit giderleri artmış ve devletin güvenliğini tehlikeye atmadan devlet giderlerini sınırlamak zorlaşmıştır. Bu nedenle bütçe fazlası ender görülmektedir. Daha çok bütçe açığı ile karşılaşılmaktaydı. Bütçe açığının meydana gelmesinin en önemli nedeni acil giderler, rüşvet, kuraklık ve kıtlık ve çiftçinin toprağını ekmeyi bırakmasıdır [Tuma, 2000: 270].

Devlet bütçesini dengelemek için genellikle kısıtlamalara gidilmekteydi. Mesela el-Kahir, Miladî 932 tarihinde, mevcut para kaynaklarını tüketince depodaki giysileri ve diğer eşyaları satılığa çıkarmıştır.[a.g.m.: 272]. Halife el- Muktedir'in veziri Ali b. İsa devlet bütçesini dengelemek için memurların, posta ve vezne müdürlerinin sekiz aylık maaşlarını kesmiştir. Bütçe açığını kapatmak için alınan önlemlerden biri de m. 942 / h. 330 senesinde Abbasî halifesi el-Muttakî'nin kendi maaşında indirim yapmasıdır. [a.g.m.:274]. Alınan bu önlemler genelde bütçe açığını kapatmaya yetmiyordu. Bununla birlikte kısa süreli malî problemleri çözenin en yaygın yöntemi, gelecek gelire karşı ödünç almak veya vergileri hasat mevsiminde toplamaktır. Tüccarlardan borç para almak ta yaygın bir uygulamadır.[a.g.m.: 278]

Devletin ticarete müdahale ettiği asıl alan pazarlardır. İslâm Dini'nin ticarete bakış açısı pazarda rekabetin olması ve fiyatların arz-talep dengesi çerçevesinde belirlenmesidir. Bu konudaki genel politika, öncelikle fiyatları korumak, durdurmak suretiyle normal konuma getirmek ya da denkleştirmek veya üretim düzeyini düşürmek şeklindeydi. Bununla birlikte pazarda uyulması gereken üç kural vardır. Bu kurallardan ilki,

herhangi bir tüccar diğèrinin önüne geçip engellememeli veya pazarda tekrar daha yüksek bir fiyata satmak için diğèrleri varmadan önce malları satın almamalıdır. İkincisi tüccar, pazarda satılan bir malı, daha yüksek bir fiyata satmak için başka birinden satın almamalıdır. Bir diğèr kural ise tüccar tekel amacıyla piyasada bulunan bir malı elinde tutmamalı veya yüksek fiyat beklentisiyle malları stok etmemelidir [Mîrâhûr, 1995: 39].

Yukarıda bahsedilen kurallardan da anlaşılabilceği gibi piyasa şartlarını öncelikle İslâm Dini belirlemektedir. İslâm Dini'nin rekabete dayalı serbest piyasaya anlayışı fiyatların arz talep dengesine bağılı olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır. Dolayısıyla devletin fiyatlara genelde direk bir müdahalesi söz konusu değildir. Mesela, Emevi halifesi Ömer bin Abdülaziz'e (M. 717-720) neden kendisinden önceki dönemlerde fiyatların düşük olmasına karşılık, kendi döneminde yükseldiği sorulduğunda, şöyle cevap vermiştir: "Benden öncekiler zımmîler (gayrı müslimler) üzerine katlanılmaz bir yük yüklediler. Bu nedenle mahsullerini herhangi bir fiyata satmak zorundaydılar, bu yüzden pazarda bolluk meydana geldi. Bu da fiyatların aşırı derecede düşmesine sebep oldu. Bana gelince, herkesin istediği fiyata satmasına izin vererek, herkesin gücüne göre vergi yükledim". Pazardaki mallar için fiyat belirlenmesi istenince de "fiyat belirleme bizim işimiz değil, Allah'ın işidir, herkes malını istediği fiyata satabilir" demiştir [Koyuncu, 1996: 68; Tuma, 1975: 281]. Yine, Abbasî halifesi Mansur'un yeni bir şehir ararken şöyle dediği rivayet edilmektedir: "Halkın hayat bulabileceği bir yer istiyorum. Fiyatların yüksek olmadığı ve erzakın bol olduğu bir yer... Çünkü eğer ben malların kara veya denizle ulaşamayacağı bir yere yerleşirsem, orada azlık, fiyat yüksekliği ve halk için meşakkat olacaktır." [Taberi, 1965: 493]. Bu örneklerden anlaşıldığına göre, fiyatlara devlet direk olarak müdahale etmemiştir. Piyasa fiyatları insanların üretimini ve tüketimini etkileyen çevre şartlarının kontrol altına alınması veya bu şartlara müdahale edilmesi ile oluşmuştur. Mesela hükümet, sonuçta masrafı kimin ödediğine bakmaksızın, sulama kanallarının ve barajların bakımına öncelik vermiştir. Eyalet valileri, çiftçilerin tohum tedarikinden sorumlu idiler. Çünkü tarımın temeli ekilecek tohumun bulunmasına bağılıydı. Bu konuyla ilgili başka bir delil daha göze çarpmaktadır. Rivayet edildiğine göre, Halife el-Mutemid'in Medine valisi Ahmed b. Muhammed, Miladî 879 yılında, fiyatlar düşünceye kadar vergi toplamayı askıya almıştır [a.g.e: 495].

İlk dönem Abbasîler' de, fiyatları belirleme politikası, Halife Mansur döneminde sıkı bir şekilde uygulanmıştır. Fiyat dalgalanması ile pazar şartlarının arasındaki ilişkiye yoğun ilgi gösterilmiştir. Mansur'un buğday, tohum, ekmek ve diğer gıda maddeleri ile ilgili günlük raporları, illerdeki posta müdürlerinden düzenli olarak almaktaydı. Eğer fiyatlar sabitlenmiş görünüyorsa piyasaya müdahale edilmezdi, fakat fiyatlarda dalgalanmalar meydana geliyorsa, o ilin valisinden sebepleri ile ilgili olarak araştırma yapması istenirdi. Fiyat dalgalanmasının sebepleri anlaşıldıktan sonra, dolaylı yöntemlerle fiyatlar sabitlenmeye çalışılırdı [Tuma, 1975: 282].

Bütün bu örnekler göz önüne alınsa bile, piyasaya müdahale şekli veya fiyatların sabitleştirilmesi ile ilgili bir genelleme yapmak mümkün değildir. Merkezi hükümetin zayıfladığı ve düzensizliğin hâkim olduğu X. yüzyılın ilk yarısında fiyatlar üzerindeki politikanın istikrarsız olduğu görülmektedir. Mesela, Bağdat halkı h. 307/m. 920' de fahiş fiyatlara karşı ayaklandığında Halife el-Muktedir fiyatları kararname ile ayarlayamadı. Veziri Hamid'i Vasit' a göndererek mal temin etti ve fiyatlar yeniden normale döndü. Fakat aynı problem dokuz yıl sonra tekrar ortaya çıktığında bir emirname ile fiyatları belirlemek istemiştir. Fakat ayaklanmanın şiddeti artıp, mal arzı az olunca, sarayındaki bütün erzaklarının, annesinin ve diğer ileri gelen zenginlerin mallarının pazarda satışa sunulmasını emretmiştir. Daha sonra buğday ve arpanın, kur başına beş dirhem azaltılarak satılmasını ve bütün tüccarlara, halk teskin edilinceye kadar, mallarını sabit fiyata satmalarını emretmiştir [a.g.e.: 283].

Yukarıda bahsettiğimiz örnekler göstermektedir ki, serbest rekabet, tekeliciliğe karşı yasak, ve piyasaya müdahale etmeme oldukça yaygındı. Ancak istisna olarak, piyasa işleyişini geçici olarak durdurma ve direk müdahale vardı. Piyasaya direk müdahale sadece kriz zamanlarında, piyasayı yeniden eski normal haline geri döndürmek amacıyla yapılmaktadır.

3.3. Devletin Gelir Kaynakları ve Vergiler

Her devletin malî politikası, gelir ve giderleri arasındaki dengeyi sağlamaya çalışır. Abbasîler döneminde de, kuruluşundan itibaren bu siyaset takip edilmiş, devletin gelirleri korunup muhafaza edilerek, bunlar halkın menfaatine kullanılmıştır. Bu uygulama devlet hazinesi tarafından icra ediliyordu [Kayaoğlu, 1980: 76].

Beytülmal'in çok çeşitli gelir kaynakları mevcuttur. Bunlardan en önemlileri haraç, cizye, zekât, fey, ganimet ve öşür vergileridir [Hasan, 1991: 98]. Zekât, Beytülmal gelirlerinin en önemli ve devamlı kaynağıdır. Tasarruflar ve mallar üzerinden yüzde iki buçuk oranında alınır ve toplumda iktisadî dengenin korunmasını sağlardı. Zekât bizzat İslâm Dini tarafından zorunlu kılınmıştır. Zekât geliri diğer kaynaklardan ayrı tutulurdu. Çünkü Kuran'da bu gelirden faydalanacak olanlardan bizzat bahsedilmiştir.¹⁷ Bunlar, fakirler, miskinler, zekât toplayanlar, borçlu olanlar, Allah yolunda uğraşanlar, Müellefe-i kulûb (Kalpleri İslâm'a ısındırılacak olanlar), yolda kalmış gariplere ve kendi bedelini kazanıp ödemek şartı ile azad edilen kölelerdir [Kayaoğlu: 1980: 77].

İkinci önemli gelir kaynağı, toprak sahibi gayrimüslimlerden alınan haraç veya toprak vergisidir. topraklar, Müslümanlara dağıtılmamış, sahiplerine vergi karşılığında bırakılmıştır. Böylece, tarıma alışmamış olan Müslümanlar hem toprağın iyi değerlendirilmesi ve hem de insanî düşüncelerle böyle bir vergi almayı daha uygun görmüşlerdir [Kayaoğlu, 1980: 79]. Buna göre Abbasîler, haraç toplamada üç yol izlemişlerdir. Bunlardan ilki "Muhasebe usulü"dür. Bu vergi ya para olarak veya mahsulden ya da her ikisinden birlikte alınır. İkincisi "mukaseme usulü"dür. Bu da mahsulden alınan bir çeşit vergidir. Üçüncüsü ise "mukataa usulü"dür. Hükümet ile ileri gelenler arasında yapılan anlaşmalar gereğince toplanan bir vergidir. Toprak senede iki veya daha fazla ürün verse de senede sadece bir defa ve genelde aynı olarak toplanırdı [Hasan, 1991: 97; Ahsen, 1986: 222].

Daha önce Hz. Ömer döneminde Beytülmal yönetiminin Divanü'l-Harac" a bırakıldığını açıklamıştık. Abbasîler döneminde de aynı uygulamanın devam ettiğini

¹⁷ Bkz. Tevbe Suresi-60

görmekteyiz. Harâc Divânı, Abbasî Devleti'nin en önemli teşkilatlarından sayılmaktaydı. Beytülmal'in ana kaynağı kabul edilen haracın toplanması ve diğer işleri, ayrıca harâc dışındaki vergilerin toplanması bu divân tarafından yürütülmekteydi. Bu bakımdan Abbasî halifeleri, Harâc Divânı' nın tanzimine büyük önem vermişlerdir [a.g.e.: 98].

Harâc Divânı'nın sorumluluğu bizzat vezire aittir. Ayrıca vezire bağlı sorumlular, kâtipler ve diğer görevliler vardır. İslâm devletinin arazileri mülki, öşri, harâci ve müşâ gibi çeşitli kısımlara ayrılmıştır. Bağdat'ta bulunan merkez Harâc Divânı, bütün bu arazilerin kayıtlarını tutmaktaydı. Aynı zamanda bu divânın taşradaki şubesi tarafından da mahallî arazi kayıtları tutulmaktaydı. Vilayetlerdeki şubelerin her biri ikiye ayrılıyordu. Bölümlerden biri harcama işlerine bakar, bölgesinde bulunan asker ve diğer memurların atıyye ve ücretlerini öder, gerekli harcamaları yapar ve artan geliri merkezdeki harâc divanına gönderirdi. İkincisi ise gelirlere bakardı [Hasan, 1991: 224].

Harâc divânı bütün yerleşim birimlerinin sınırlarını kayda geçer, arazi gelirleri ile ilgili hükümleri belirler. Ayrıca her belden İslâm toprağı oluş şeklini; savaş şekliyle mi yoksa barışla mı alındığını kaydederdi. Harâc divânının, toprak vergileriyle ilgili görevleri dışında bir görevi de mahallindeki zimmet ehlinin isimlerini tespit edip, haklarında kararlaştırılmış olan cizye miktarlarını kayda geçmektir. Yine mülkiyeti devlete ait olan arazilerin gelirleri ile ilgilenen “savâfi divânı” kurulmadan önce bu arazilerin sınırlarının tespiti, üzerinde yaşayan insanların haklarının kaydedilmesi gibi görevler de harâc divânına aitti [Aykaç, 1997: 139].

Üçüncü gelir kaynağı gayrimüslimlerden hayatlarını ve mallarını korumaya garanti vermek ve onları askerlik vazifesinden muaf tutmaya karşılık alınan cizye veya baş vergisidir. Cizye vergisinin oranı da vergi mükellefinin iktisadî ve sosyal durumuna göre değişirdi [Kayaoğlu, 1980: 223].

Dördüncü gelir kaynağı ganimettir. Buna humus da denirdi. Savaşta elde edilen ganimetler savaşırlara katılan askerlere paylaştırılırdı. Ganimetin beşte biri Beytülmal'e

gönderilirdi. Bu yolla elde edilen ganimet devlet tarafından herhangi bir projede kullanılabilirdi [Kayaoğlu, 1980: 79].

Öşür olarak bilinen beşinci kaynak, yıllık mahsulün yüzde onu oranında Müslümanların işlenmiş topraklarından alınan ziraî bir vergidir. Eğer arazi bizzat sahibi tarafından sulanır ve devletin sulama kolaylığı vb. gibi yardımları edilmemiş olursa, oran yüzde beş indirilirdi. Bu vergi her harman sonu ödenirdi [Ahsen,1986: 223].

Diğer önemli bir kaynak ise maden ocaklarından elde edilen hâsılâtın yüzde yirmisinden nispetinde olan vergidir. Bu vergi, “rikaz” veya “maden ocağı istihsali” olarak adlandırılırdı [Barthold-Köprülü, 1977: 440]. Buna defineler, madenler, enerji kaynakları dâhildi. Bir şahıs tarafından bulunan define, eğer kendi toprağı üzerinde bulunursa, bunun yüzde yirmisi Beytülmal’ e gönderilirdi. Eğer define kamu toprağında bulunursa, definenin tamamı Beytülmal’e gönderilirdi ve bunun yüzde yirmisi dinî gayeler için kullanılırdı [a.g.e.: 223].

Çarşı ve pazar esnafından “ihtisabiye” denilen bir vergi alınmaktaydı. İthal edilen mallar için gayrimüslimlerden Uşûr denilen bir vergi alınmaktaydı. Bu vergi ithal edilen malın onda biri kadardı. Bu yüzden limanlara mal getiren gemiler mallarını hemen boşaltamazlardı. Öncelikle alınacak vergileri hesaplayan amillerin kontrolünden geçmek zorundaydılar [Barthold-Köprülü, 1977: 440].

Beytülmal’in diğer gelir kaynakları gümrük vergileri, mürtedin malı(dinden dönenin malı), kaçan kölenin malları, varis bırakmadan ölen kimsenin malları ve muhtelif kaynaklardan gelen gelirden meydana gelirdi. Bununla birlikte gayrimeşru vasıtalarla servet elde eden memurlardan müsadere usulüyle gelir elde edilirdi. Bu gelirlerin dışında devlet, ihtiyaç duyulduğu takdirde servet ve irat¹⁸ üzerinde yeni vergiler koyma yetkisine sahiptir [Ahsen,1986: 223].

Yukarıda zikredilen gelir kaynaklarından elde edilen gelirler, devlet yararına harcanmaktaydı. Bu gelirler ile kadıların, valilerin, devlet memurlarının, Beytülmal

¹⁸ Bir mal veya mülkün getirdiğı kazanç.

görevlilerinin maaşları ve ordu mensuplarının yıllık ödemeleri yapılırdı. Ayrıca bu gelirlerden nehir yataklarını derinleştirmek ve akışlarını düzenlemek, uzak yerlere su ulaştırmak için büyük nehirlerden su alan kanallar kazmak, ziraatı geliştirmek ve başka işlere mahsus su arkları kazmak için gereken harcamalar yapılırdı. Hapistekiler ve müşrik esirlerin yiyecek, içecek, giyecek giderleri, ölenlerin defnedilmesi, savaş hazırlıkları, âlimlere ve ediplere verilen maaş ve bağışlar için yapılan harcamalar da yine elde edilen bu gelirlerden karşılanmaktaydı. Elde edilen gelirler önce o bölgenin mahalli ihtiyaçlarını karşılardı. Artan miktar ise merkez hazineye gönderilirdi. Böylece merkezde biriken paralar, çeşitli nedenlerle vergisi düşük olan diğer eyaletlerin ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılırdı [Hasan, 1991: 127].

3.4. Bankacılık Faaliyetleri ve Şirketler

Abbasî Devleti'nde ticaretin gelişmesi ile birlikte, tüccarların sahip olduğu sermayeler artmış, yapmış oldukları ticaretin hacmi de büyümüştür. Bu sebeple Abbasîler döneminde paranın dolaşımı ve kullanımı ile ilgili bir takım kolaylıklar ve değişimler meydana gelmiştir. Tüccarlar, para dolaşımını rahatça sağlamak için bir takım yeni bankacılık teknikleri geliştirirken, aynı zamanda ticarî teşebbüsleri gerçekleştirirken bir takım ortaklıklar meydana getirmişlerdir. Bu bölümde İlk dönem Abbasîler' de gelişen bankacılık faaliyetlerinin özelliklerini ve ticarî ortaklık çeşitlerini inceleyeceğiz.

3.4.1 Bankacılık

Paranın icadı ile ticarî faaliyetler daha da yoğunlaşmıştır. Bunun sonucunda MÖ. 2000 yıllarında bankacılık işlemleri ortaya çıkmaya başlamış, Helenizm döneminde büyük bir gelişme göstermiştir [Mansel, 1971: 476]. Ticarî faaliyetlerin çok yoğun olduğu Abbasîlerde de bankacılık faaliyetleri oldukça ilerlemiştir. Abbasîler döneminde bankacılık faaliyetlerini sarraf adı verilen kişiler yürütmekteydi. Sarraflar, bahsettiğimiz dönemde pazar ve panayırlarda yerleşerek, her ülkenin değişik değerdeki sikkelerinin ağırlığını ve içindeki gümüşün kaç ayar olduğunu tespit eder ve bunların değişimini

yaparlardı. Ayrıca sarraflar borçlu olanların borçlarını öder, kredi mektuplarını değerlendirir veya borç para verirlerdi [Güçlüay, 2001: 298]. Bununla birlikte sarrafların tüccarların mallarını da sigortalattıkları da olurdu [Duri,1991: 98].

Ticarî alış-veriş, Basra gibi bazı limanlarda, her ticarî işlemde yüz yüze ödeme yapmak gerekmeden, tüccarlar arasındaki hesapları denkleştiren sarraflar tarafından tamamlanırdı. Bazen sarrafların Bağdat'taki Derb-i Avn ve Basra'daki Halka-tu Ashab'il-İyne gibi kendilerine özgü merkezleri olurdu [a.g.e.: 98].

Bankacılık işlemlerinin bu kadar gelişmesinde can ve mal korkusu önemli rol oynamaktadır. Zira bu dönemde ticarî faaliyet esnasında nakit para taşımak oldukça riskliydi. Çünkü kara ve denizde eşkıyalık ve korsanlık hareketleri kol gezmekteydi. Bu riski ortadan kaldırmak ve ticarî işleri daha kolay hale getirmek için sarraflar çek ve havale (poliçe) işlemlerini uygulamışlardır [Clovgh, 1965: 165]. Havale işleminde, parasını herhangi bir sarrafa yatıran bir müşteri bir mektup alarak, bunu bu sarrafın başka bir şehir veya ülkedeki görevlisine ibraz ederek mektupta yazılı olan meblağı tahsil edebilmekteydi. Buna “suftace” denilirdi. Suftaceler ve çekler İslâm toprakları dışındaki yerlerde bile tüccarlar tarafından kabul edilirdi [Duri, 191: 98]. Hükümdarlar ve büyük sermayedarlar Bağdat, İsfahan, Rey, Harezm, İskenderiye gibi devrin büyük ticaret merkezlerinde, kendilerinin gönderdiği 100 000-200 000 dinarlık havalelerle para alabiliyorlardı [Güçlüay, 2001: 298].

İslâm dünyasında yaygın olan bu ticarî usul ve işlemlerin buradan da özellikle XI. ve XII. yüzyıllarda Batı dünyasına yayıldığı bilinmektedir [Tabakoğlu, 1994: 298]. Mesela Suftâce denilen, nakil zorluğu ve tehlikelere karşılık belirli bir karşılığında para verme, kredi mektubu ve poliçe, manasında kullanılan bu kelime Farsça' dan Sıfta kelimesinden gelmektedir. Yine “Çek” kelimesi de Arapça' ya “Şakk” şeklinde girmiştir [a.g.e.: 299].

3.4.2. Krediler

Bu dönemde kredi kullanımı oldukça yaygındır. Yahudi ve Hristiyan tacirler arasında kredi kullanımı çok sık görülüyordu. Bu dönemde borç alma ve borç verme işlemleri, sade vatandaşlardan hükümdarlara kadar olan kişiler arasında yaygınlık kazanmıştır. Borç para verme işini yine sarraflar yapmaktaydı. Sarrafların verdiği krediler kısa, orta ve uzun vadeliydi. Bu krediler, gıda, kumaş, çeşitli malzeme veya lüks harcamalar için "tüketim kredileri" şeklinde alınabildiği gibi, üretim ve ticaret finansmanında kullanılmak üzere "sermaye kredisi" olarak da alınabiliyordu [Heaton, 1994: 176].

Bu dönem ticaretinde önemli bir rol oynayan krediler, sarraflar ve cehbezler tarafından verilirdi. Bu müesseseler sadece tacirlere sermaye sağlamıyor, aynı zamanda kamu ekonomisini de nakit olarak destekliyorlardı. İslâm ribayı ve nakdi işlemlerde faiz almayı Müslümanlara yasakladığı için, bu tür işlemleri gayrimüslimler üzerlerine almışlardır [Duri, 1991: 99].

3.4.3. Şirketler

İlk dönem Abbasîler' de geniş bir sahada, daha rahat ticaret yapabilmek amacıyla şirketler kurulmuştur. Bu şirketler günümüz şirketleri kadar büyük olmamakla birlikte daha çok bir ortaklık şeklindeydi. Sadece bir kişinin sermaye ve emeğiyle yapılamayacak ticarî faaliyetlerde iki veya daha fazla kişinin bir araya gelerek oluşturdukları ortaklıklardır [Köse, 2002:153].

Bu dönemde İslâm dünyasında iki tür ortaklığın olduğu görülmektedir. Bunlardan biri "Mufavade Şirketleri" denilen değişik oranda sermaye koyan birçok kişi bir araya gelip, bunun işletmesi bir veya birkaç kişiye bırakılırdı. Elde edilen kâr veya zarar hep beraber paylaşılırdı [Güçlüay, 2001: 302]. İkinci tür ortaklık ise "Mudarebe" usulüdür. Mudarebe ortaklığı, İslâm dünyasında faiz gelirine alternatif olarak sıkça uygulanan bir yöntemdir. Ticarî hayatta sermayesi olup, fakat tüccar zihniyeti taşımayan , sermayesini de kar maksatlı işletmek isteyen işler için önemli ve bir o kadarda riskli olan ortaklık

çeşididir. Mudarebe ortaklığında sermaye sahiplerinin sınırlı sorumlu olmaları ve bu sorumluluk oranıyla zarara katlanmaları bu ortaklığın cazibesini arttırmıştır. Nitekim Hz. Muhammed, peygamber olmadan önce Hz.. Hatice ile evlenmesinin öncesinde ve sonrasında onunla mudarebe ortaklığı yaparak aylarca süren yolculuklara çıktığı ifade edilmektedir [Köse, 2002: 168].

Mudarebe ortaklığı, sermaye ve iş gücüne dayanan bir ortaklık şeklidir. Bu ortaklıkta iki tip ortak bulunmaktadır. Bunlar, sermaye sahibi ve bu sermayeyi işletecek olan kişidir. Sermayeyi çalıştıran kişi sermaye sahibinin vekili konumdadır. Bu ortaklıkta birden fazla finansör ve sermayeyi işletecek birden fazla çalışan olabilir. Hicaz ekolüne mensup olan hukukçular bu tür ortaklıklara “kırad” adını vermektedirler [a.g.e.: 169].

Mudarebe ortaklığı batıda commenda adı ile bilinmektedir, fakat bu tür şirketler batıda X. yüzyıl ile XII. yüzyıllar arasında ortaya çıkmıştır. Commenda şirketleri günümüzde komandit şirketlerinde temelini oluşturmuştur [Lopez-Raymond, 1995: 174].

3.5. Para

Para, bir ülkenin veya bir bölgenin iktisadî refah seviyesini göstermesi açısından çok önemlidir. Piyasada bulunan paraların yapımında kullanılan madenler ve paranın ağırlığı o ülkenin refah seviyesini bize gösterir. Bu bakımdan Abbasî Devleti'nin para durumu hakkında kısa bir bilgi vermek faydalı olacaktır.

İlk dönem Abbasîler' de yaygın olarak madeni para kullanılmaktadır. Bu dönemde madeni paraların kullanım sahası için herhangi bir sınır söz konusu değildir. Zira madeni paranın nominal değeri değil, aynî değeri ölçü olarak kabul edilmekteydi [Mez, 2000: 536].

İslâm dünyasında Dinar ve Dirhem olarak iki türlü para birimi kullanılmaktadır. Dinar, Latince “dinarius” kelimesinden gelmektedir [Barthold-Köprülü, 1977: 25]. İslâm dünyasının VII. ve VIII. yüzyıllardaki büyük fetihleri gerçekleşmeden önce Bizans'ın

altın parası “solidus” ile karşılaşmıştır. Bizans’ın solidusu bu dönemde bütün Akdeniz’de yaygın olarak kullanılmaktaydı. Hz. Peygamber ve Raşit halifeler döneminde Bizans altını ve İran dirhemi aynı şekilde kullanılmaya devam edildi. [Belazuri, 2002: 682]. İslâm dinarı üzerinde en büyük yeniliği Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan gerçekleştirmiştir. Abdülmelik b. Mervan iktidara geldikten sonra daha önceleri para basımındaki ölçüleri değiştirmiş ve h. 75 yılında yeni para basımını gerçekleştirmiştir. Bundan önce halifeler, sadece Bizans paralarının üstüne kendi adlarını basıyorlardı. Ayrıca Abdülmelik bastırılan bu yeni paraların dışında yeni bir para basımını da valilerine gönderdiği bir emirle yasaklamıştır [a.g.e.: 682]. Bu girişimler neticesinde Bizans’ın tepkisine rağmen eski paralar tedavülden kalkmış ve yerine İslâmi niteliklerde ilk altın para tedavüle sürülmüştür. Bu girişim, İslâm dünyası ile Bizans İmparatorluğu arasındaki siyasî ve ekonomik rekabeti daha fazla gün yüzüne çıkarmıştır. Bu tarihten sonra İslâm dünyasının uzun bir süre devam edecek iktisadî liderlik süreci başladı. Lombard’a göre İslâm dünyasının bu başarıyı elde etmesinin en büyük nedeni Bizans’ın en önemli altın kaynaklarını Müslümanlara kaptırmasıdır. Bununla birlikte Müslümanlar Batı dünyasını ve Bizans’ı besleyen en önemli ticaret yollarını da ele geçirmişlerdir. Bu ticaret yolları üzerindeki mal akışı daha çok doğudan batıya doğru gerçekleştiğinden dolayı Batı Avrupa ve Bizans’ın altın ve gümüş rezervleri doğuya doğru akmıştır. Bu sayede doğu dünyası devamlı surette zenginleşmekte ve batı ise iktisadî anlamda gerilemektedir [Lombard, 1983:102].

Abbasîler dönemindeki basılan dinarların ilk İslâm dinarları ile arasındaki farkı daha iyi anlayabilmek için Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan döneminde basılan paraların şekil özelliklerini ortaya koymamızda fayda vardır. Buna göre; İlk İslâm dinarı 1 miskal, yani günümüz ölçüsüyle 4.25 gr. dır. Belazuri’nin bildirdiğine göre bu ağırlık eski paraların ağırlığı ile aynıdır [Belazuri, 2002: 684]. Doğuda basılan dinarların üzerinde darp yeri belirtilmemiştir ama tahminlere göre Dimaşk’ta (Şam) basılmıştır. Ön yüzünde küfi harflerle “*La İlahe İllallah vahdehu La Şerikelah*” (Allah’tan başka ilah yoktur, O tektir, ortağı yoktur) yazmaktadır. Ön yüzü çevresinde ise Tevbe Suresinin 33. ayeti “*Muhammed resûlallah, Ersele bi’l hudai, ve dini’l hakki liyü’z hirehu al’addini külli*” (O Peygamberini hidayetle ve hak din ile ve o dini bütün dinlere galib kılmak için gönderdi) yazmaktadır. Arka yüzünde ise İhlas suresinin ilk üç ayeti

“*Lillah ehad, Allahüssamed, lemyelid ve lemyuled*“ (Allah tektir, İhtiyaç duymayan, ihtiyaç duyulan Allah’tır. O, doğmadı ve doğurmadı) yazmaktadır. Arka yüzün çevresinde ise “Allah’ın adı ile bu dinar ... senesinde basılmıştır” yazmaktadır. Batıda basılan altın sikkelerde bazı farklar vardır. Batıda darp edilen dinarların ön yüzünün ortasında “La ilahe illallah, vahde hu” (Allah’tan başka ilah yoktur, O tektir.); arka yüzünde kenar yazısı ise “duribe” kelimesiyle başlar. Batıda iki darp yeri vardır. Bunlar Endülüs ve İfrikiye’dir [Walker, 1956: 55].

Abbâsîler döneminde dinar Bağdat’ta basılmaya başlandı. Abbâsî halifeleri bastıkları dinarların ağırlıklarında bir değişikliğe gitmediler. Es-Seffah döneminde basılan ilk Abbâsî dinarlarına bakıldığında sadece ön yüzündeki kelime-i tevhid çıkartılarak yerine “*Muhammed Resullallah*” ibaresi eklenmiştir. Kufi hattı ve Kuran’dan alınan yazılar, Emevi dönemininkinin aynısıdır. Harun Reşid döneminde Abbâsî dinarında bazı değişiklikler gerçekleştirilmiş, bazı sikkelerin çevresinde ikinci bir yazı eklenmiştir [Kazan, 1983: 77].

En büyük değişiklik Abbâsî Halifesi El-Me’mun döneminde görüldü. Bu dönemde yeni altın darphaneleri açıldı. Sikkelerin üzerinde vezirlerin ve valilerin isimleri yer almaya başladı. Ayrıca sikkelerin üzerine yazılan yazıların da boyutları değişmiş ve bu haliyle birkaç yüzyıl basılmaya devam etmiştir. Yeni tip dinarların ön yüzünde parayı basan valinin ismi, darp yeri vilayet ve bölgenin adı belirtilmektedir. Arka yüzünün çevresinde ise “*Bismillahirrahmanirrahim*” ibaresi ve tarih yazmaktadır. Yeni tip paraların h. 207’de piyasaya sürülmesinden sonra, dinarların sanatkârlık yönünden kalitesi düşmüştür [a.g.e.:79; Album, 1998: 24] .

Buraya kadar yalnızca İslâm dünyasında bu dönemde kullanılan altın dinarlardan bahsettik. Akdeniz havzasında ve yakın doğuda yaygınlaşan dinarın yanında bir de gümüş dirhemler kullanılmaktaydı. Dirhem Yunanca “drahmos” kelimesinden gelmektedir. Dirhemler İslâm öncesi dönemde daha çok İran bölgesinde kullanılmaktadır. Bunun en önemli nedeni Ermenistan, Kuzey İran ve Orta Asya’da bulunan münbit gümüş yataklarıdır. Bizans’ın altın para rejimine karşılık Sasaniler gümüş para rejimini kullanmaktaydılar. Hatta Bu iki devlet arasında bir sikke

antlaşmasının bulunduğu bilinmektedir. Buna göre, Sasaniler gümüş para darp edebiliyor, fakat altın para olarak Bizans'ın solidusunu kullanıyorlardı.[Mez, 2000: 536]. İslâm fethinden sonra Müslümanlar, İran'da Sasaniler' in gümüş parası dirhem ile karşılaştılar. İlk İslâm dirhemi basma girişimi Hz. Ali döneminde görülmüştür. Hicrî 660 senesinde Basra'da kûfi yazı ile basılan dirhemler piyasada çok fazla tutulmadığından dolayı başarılı olamamıştır [Lombard, 1983: 110].

İslâm dünyasında ilk olarak kullanılan dirhemlerin görünüşünde büyük bir değişiklik olmamış, fakat zamanla İran paralarının üzerine basılan Sasani hükümdarlarının resimleri ortadan kalkmıştır. Örneğin Abbasî halifesi Mu'tasım'ı Sasaniler tarzında bir taht üzerinde gösteren figür tek örnek olarak kalmıştır. Dirhemın ağırlığı ise Hz. Ömer döneminde Bizans ölçüsüyle 14 kırat, yani 3.95 gr. olarak belirlenmiştir. Bu dönemde 1 dinar, 14 dirheme eşitti. Ancak dinar zaman zaman ve ülkeden ülkeye değişiyordu. Mesela bazen 10 dirheme, bazen 13 dirheme ve bazen de 15 dirheme eşit oluyordu. Abdülmelik b. Mervan döneminde yapılan para reformu ile dirhemın dinar karşısındaki değeri değişikliğe uğramış ve dinarın 1/20'i oranına çekilmiştir [a.g.e.: 110]

Abbasî halifesi Mansur döneminde basılan dirhemlere baktığımızda ön yüzünde "La ilahe illallah, vahdehu la şerikellah" (Allah'tan başka ilah yoktur, O tektir, eşi ve benzeri yoktur) yazmakta, çevre yazısı ise dinarlarınkı ile aynıdır. Arka yüzünde "Muhammed resûlallah", çevresinde ise valilerin ismi, dirhemın basıldığı tarih ve darp yeri yazmaktadır. Dirhemler, her halife döneminde bazı değişikliklere uğramaktaydı. Halife Harun Reşit döneminde on bir tip dirhem basılmıştır [Kazan, 1983: 81].

Dirhemlerin kullanım alanı çok geniş olduğundan dolayı Abbasî topraklarının hemen hemen her yerinde basılmaktaydı. En fazla dirhemın basıldığı yerler Amid, Ermeniye, İsfahan, Antakya, Basra, Bağdat, Tuster, Tiflis, Şam, Ras el Ayn, Rey, Renc, Semerkant, Şiraz, Taberistan, Kûfe, Mısır, Hamedan, Vasıt' dır [a.g.e.: 82].

İlk dönem Abbasîler' inde altın ve gümüşün yanında bir de bakır paralar kullanılmaktaydı. Bakır paraya fels adı verilmektedir. Fels kelimesi Yunanca "obolos" kelimesinden gelmekteydi [Barthold-Köprülü, 1977: 25]. Felsler yalnızca mahalli

alanlarda geçerli olup, uluslar arası alanda kullanılmıyordu. Felsler altılık sisteme göre bölünüyordu. 1 Dirhem = 6 Danik =12 Kîrat = 24 Tassûc = 48 Habbe (Arpa tanesi) ediyordu. Ayrıca ufak hesaplar için parçalanmış gümüş para kullanılırdı. Ufak para kullanılmasının nedeni büyük paraların eşkıyaların eline geçmesine engel olmaktır [Mez, 2000: 537].

3.6. Ölçü ve Tartılar

Bu dönemde, ticaret hayatında insanlar arasında adaletin temini ve hak geçmesinin önlenmesi için bir takım ölçüler tespit edilmiştir. Ayrıca ölçüm işleri için ölçü aletleri kullanılmıştır. Bunun için önceden kullanılan ölçü ve tartıların yanında, yeni bir takım ölçülerde kullanılmıştır.

İlk dönem Abbasîler' de çeşitli ağırlık ölçüleri kullanılmıştır. Yunanca "Litron" kelimesinden gelen *ritl* bu dönemde Araplar tarafından kullanılan en yaygın ağırlık ölçü birimidir. 1 *ritl* prensipte 12 *ukiyye* yapmaktaydı. Fakat ölçülerde evrensel bir standart olmadığı için her bölgede farklı ağırlıklar karşımıza çıkmaktadır. Mesela Arabistan' da 1 *ritl* her biri 40 *dirhem* olan 12 *ukiyye*, yani 1.5 kg. iken, Kudüs'te ise 800 *dirhem* = 2.5 kg. idi. Yine Abbasîler döneminde Mısır'da *ritlin* değeri ölçüleri ayar edip damgalama sırasında kullanılan ağırlıklardan anlaşıldığına göre, her biri 8 *dirhem* olan 12 *ukiyye* ye eşitti; yani günümüz ölçüsüyle 300 gr.'dır [Hinz, 1990: 34].

Kantar, bu dönemde kullanılan ağırlık ölçülerinden biridir. Prensipite bir *kantar* = 100 *ritl* idi. Büyük miktarda altından söz edilirken 1 *kantar* = 10 000 *dinar* = 42,33 kg. altın olarak ifade edilirdi. Yalnızca Mısır'da beş türlü *kantar* kullanılırdı. Bunlardan bir tanesi sadece İskenderiye'de kullanılan *kantar-ı fülfuli*, her biri 144 *dirhem* olan 100 *ritldan* meydana geliyordu (günümüz ölçüsüyle 45 kg.) [a.g.e.: 30].

Bu dönemde kullanılan ağırlık ölçülerinden biri de *kîrat*' tır. Şer'i olarak 1 *kîrat* = 1/ 20 *miskal*'dir ve şer'i olarak 3 *habbeye* eşittir. Böylece 3,125 gramlık ağırlık *dirhem*inin 1/14'i ağırlığındadır.(Günümüz ölçüsüyle 0,2232 gr.'dır).[a.g.e.: 33].Bu ağırlık

ölçülerinin dışında *miskal*, *aruza*, *bahar*, *dinar* (4,233 gr.), *danik* (1/6 *dirhem*), *habbe* (arpa tanesinin ağırlığı), *hıml*, *hardal* (1/70 *habbe* = 0,000707 gr.), *nohud* (1/24 *miskal* = 0,18 gr.) gibi ağırlık ölçüleri de bulunmaktadır [a.g.e.: 32].

Buraya kadar bahsettiğimiz ağırlık ölçülerinin yanında bir de ağırlık ölçmek için kullanılan aletlerden bahsetmemiz gerekiyor. En yaygın olarak kullanılan ağırlık ölçme aleti terazilerdir. Teraziler iki bakır kefedenden meydana gelmektedir. Bu terazilerin altın ve mücevher ölçmeye yarayan küçükleri olduğu gibi tahıl ve odun gibi şeyleri ölçmek için büyük olanları da bulunuyordu. Terazi demiri çelikten, ağırlıklarda dökme veya demirdendir. Bunların üzerinde birim veya parçalarını gösteren sayılar ve polis mührü bulunuyordu. Aynı mühür sıvı ölçeklerin üzerinde de bulunmaktadır [Kazıcı, 1996: 214].

Uzunluk ölçülerinden en yaygın olanı *zira*'dır ve ortalama 54,04 cm. gelir. Bu Abbasîler'in kara arşınıdır. *Zira* ölçüsü birçok çeşidi bulunmaktaydı. Bunlardan *Zirau'l-bezz*, kumaş arşını olup Bu dönemin en yaygın arşın türüydü. Doğu Akdeniz ülkelerinde *pik* adı ile bilinmektedir. Yine *Zirau'l-Yusufiyye* adı ile bilinen ve Abbasîleri döneminin ünlü kadılarından Ebu Yusuf'un adını taşıyan bu uzunluk ölçüsü 52,55 cm. gelmekteydi [Hinz, 1990 :75].

Fersah, bu dönemde kullanılan uzunluk birimlerinden biridir. 1 *Fersah* 3 mile eşittir. Günümüz ölçüsü ile bu uzunluk 6 km' ye tekabül etmektedir. Uzunluk ölçülerinden biri de İran'da arşın yerine kullanılan *gez*'dir. İran'da bu uzunluk için *zira* ve *zar* tabirleri de kullanılmaktadır. Bugün İran'da sadece bir tek *gez* ölçüsü vardır, bu da 104 cm'ye tekabül etmektedir [a.g.e.: 76].

Bu dönemde, ölçülerde bir standart bulunmadığını daha önce hatırlatmıştık. Kesinliği bulunmayan ölçülerden biri de parmak ölçüsüdür. Bir parmak ise yan yana dizilmiş altı arpa tanesinin boyuna eşitti [Kazıcı, 1996: 214]. Bu ölçü birimi *aşba* ya da *Angoşt* adı ile bilinmektedir. Şer'i arşının *aşba*'sı, yani $49,875 : 24 = 2,078$ cm gelmekteydi [Hinz, 1990: 66].

Bu dönemde kullanılan diğer uzunluk ölçüleri *berid* (4 fersah = 24 km.), *bâ* (199,5 cm), *Bahr* (3,25 cm.), *mîl* (1/3 fersah = 2 km.) gibi ölçülerdir.

Alan ölçüleri arasında ise en yaygın olanı *cerib*'dir. 1 *cerib* = 100 *kasaba* ' idi,(1 *kasaba* =399 cm.) yani bugünkü ölçüsü ile 1592 metrekare etmekteydi. Yine Mısır'da kullanılan *kîrat* 175, 035 *metrekare*, *habbe* ise 1/3 *kîrat* yani 58,345 metrekare gelmekteydi [a.g.e.: 81-82].

3.7.Ticarette Etkin Olan Gayr-i Müslim Unsurlar

Zımmîler, İslâm'ın ilk dönemlerinde itibaren ticarî hayatta oldukça etkiliydiler. Bu dönemde zımmîlere devlet tarafından büyük bir hoşgörü gösterilmiştir. Zaten İslâm devletleri onları cizye vergisi ile özel olarak korumuş ve uşûr denilen vergi ile de rahat ticaret yapmalarını sağlamıştır [Hasan, 1992: 228]. Bu bölümde ilk olarak Yahudiler' in ve daha sonra Hıristiyanların ticaret ve ekonomideki aldıkları rolü inceleyeceğiz.

3.7.1. Yahudiler

Himaye altındaki topluluklardan biri olarak Yahudiler, Kuran-ı Kerim'de kendilerine birçok tenkit ve ithamlar yöneltilmesine rağmen, Hıristiyanlardan daha iyi bir hayat sürmüşlerdir. Yahudi nüfusu Hıristiyan tebaaya göre daha azdı, bu bakımdan devlet için büyük bir sorun meydana getirmiyorlardı. Yahudi nüfusu genellikle şehirlerde yaşıyordu. Hasan İbrahim Hasan'ın ifadesine göre Abbasî Devleti sınırları içerisinde yaşayan Yahudi sayısı toplam üç yüz bini buluyordu [Hasan, 1992: 392]. Nesturîler gibi Yahudi cemaatinin başına da halife tarafından bir başkan atanıyordu [Hitti, 1980: 547].

Daha öncede belirttiğimiz gibi Yahudiler genelde şehir merkezlerinde yaşıyorlardı. Onların en önemli geçim kaynakları ticaret ve sarraflıktır [Miquel, 1991: 178]. X. yüzyılda Suriye'deki sarraf ve bankerlerin genelde Yahudi, doktor ve satıcıların çoğunun Hıristiyan olduklarından bahsedilmektedir [Hitti, 1980: 547]. Bununla birlikte

Yahudiler, doğu-batı deniz ticaretinde önemli bir rol oynuyorlardı. Fransa'nın Provence bölgesinden gelen Rahdaniye Yahudileri tüm İslâm dünyasını geçerek Çin'e kadar gidiyorlardı. Yolculuk sırasında anlaşabilmek için bütün dilleri biliyorlardı [Raymond-Lopez,1990: 30; Adelson, 1962: 127].

Abbasî halifeliği hicri dördüncü asırda, uzak bölgelerde ikamet eden, dinlerine, örf ve adetlerine aşırı bağımlılıkları ve İslâm'dan hoşlanmamaları yüzünden tamamı ile itaat altına alınamamış olan Mecusiler' inde zimmîlerden olduğunu kabul etmiştir. Onların da, Yahudilerde olduğu gibi "melik" unvanı alan dinî bir liderleri vardı, Yahudiler gibi vergilerini bu şahsa öderlerdi. Bu makam veraset usulü ile intikal ediyordu [Hasan, 1992: 392].

Yukarıda da bahsedildiği gibi, Abbasîler döneminde zimmîlerin iktisadî ve soysal hayatlarına hiçbir şekilde müdahalede bulunulmamış, tam tersine ferdi ticarî teşebbüsleri teşvik edilerek, ekonomiye katkıda bulunmaları sağlanmıştır. Bu şartlar altında zimmîler, Abbasî topraklarında yüzyıllar boyunca müreffeh bir şekilde yaşamışlardır.

3.7.2. Hıristiyanlar

Abbasîlerin Hıristiyan tebaası, genel olarak Yakubî ve Nesturî şeklinde adlandırılan ve asıl Hıristiyanlıktan çıkmış mezhepler olarak kabul edilen iki Suriye kilisesine mensupturlar. Bunlardan Nesturi'ler Irak'ta hâkim durumdaydılar. Ayrıca "kasolikos" (ar. Câsilik) olarak adlandırılan Nesturî Patriği, Bağdat'ta ikamet etme hakkına sahiptir. Yakubîler' in merkezi ise Antakya'dır. Yakubîler Bizans Devleti'ne sempati ile baktıklarından dolayı Abbasî halifeleri tarafından merkezden uzak tutulmuşlardır. Mısır kilisesi de Yakubî cemaatine mensupturlar [Hitti, 1980: 546].

Hıristiyanlar halkın en önemli geçim kaynağı ziraattır. Abbasîler döneminde gayrimüslimlerin topraklarına hiçbir şekilde dokunulmamış, haraç karşılığında üretime katkıda bulunmaları teşvik edilmiştir. Hıristiyanların yetiştirdikleri en önemli ürün

üzümdür. Üzüm daha çok şarap yapımında kullanılmaktadır. Bağdat ve çevresinde yer alan manastırların geniş bahçelerinde üzüm yetiştirilmiş ve şarap imal edilmiştir. Devlet, üzüm üretime karışmamış, sadece vergisini alınmıştır [Öztürk, 1995: 289].

Hıristiyanlar arasında yaygın olan meslekler arasında tabiplik de bulunmaktadır. İslâm'ın zuhurundan iki asır önce, Bizans kilisesinin baskılarından kaçarak Sasani topraklarına sığınmış olan farklı mezheplere mensup Hıristiyan tabipler, Cündişapur' da kurdukları tıp okulu ile bölge halkına hizmet etmişlerdir. Onların çalışmaları batıda ilme verilen değerin azalması ile önem kazanmıştır [Hitti: 1980: 475]. Onların yetiştirdikleri doktorlar buldukları bölgelerde hizmet veriyorlardı. Müslüman Arapların fethinden sonra Cündişapur' un bu önemi devam etmiştir. Özellikle Abbasîler döneminde toplumun ihtiyacını karşılamak için daha fazla tabip yetiştirmiş olan Hıristiyanlar, Abbasî topraklarının pek çok yerinde hizmet vermişlerdir [Öztürk, 1995: 288].

Hıristiyanların önemli geçim kaynaklarında biri de dokumacılıktır. Dokumacılıkta önemli merkezler olarak karşımıza çıkan yerlerin büyük bir kısmı Hıristiyanların elindeydi. Özellikle Mısır'da yer alan İskenderiye, Dâbik, Asyut, el-Behnes, Tinnis ve Dimyat; Güney Yemen'de yer alan Necran ve Şam başta gelen merkezler olarak sıralanabilir. Dokumacılık, Mısır ekonomisine hakim konumda idi. Özellikle keten üretimi önem kazanmıştır. X. yüzyıla kadar Hıristiyanların elinde olan dokuma sektörü Fatımiler döneminde Yahudiler' in eline geçmiştir [a.g.e.: 289].

Hıristiyanlar, kâğıt üretiminde de önemli bir konuma sahipti. Belazuri' nin verdiği bilgilere göre, kâğıt üretiminin büyük bir kısmı Mısır'da gerçekleştiriliyordu. Buradaki kâğıt imalathanelerinin büyük bir kısmı onlara ait olup, buradan Bizans'a kâğıt ihraç ediyorlardı [Belazuri, 2002: 342]. Yukarıda bahsettiğimiz, Hıristiyan tebaanın uğraştığı meslek dallarına ek olarak sarraflık, balıkçılık, memurluk, terzilik, boyacılık, ayakkabıcılık, manifaturacılık, kuyumculuk gibi meslekleri sayabiliriz [a.g.e.:292].

3.8.Ticaretin Sosyal Hayat Üzerindeki Etkisi

Ticaret, insanların birbirleri ile kolay bir şekilde iletişim kurabildiği sosyal bir faaliyettir. Bu özelliği ile ticaret, araştırdığımız dönemin sosyal hayatında önemli değişikliklere neden olmuştur. Bu değişimi daha rahat bir şekilde anlayabilmemiz için iktisadî açıdan ilk dönem Abbasî toplumunun hangi sınıflardan meydana geldiğini açıklamamızda fayda vardır.

Buna göre, Philip Hitti, araştırmamıza konu olan dönemdeki Abbasî toplumunu iki sınıfa ayırmaktadır. Bunlardan aristokrasi sınırları içerisinde yer alan ve edipler, şairler, ilim ve kültür adamları, sanatçılar, tüccarlar ve zanaatkârlar üst tabakayı meydana getirir. Halkın çoğunluğunu içine alacak şekilde yerli ahaliyi temsil eden çiftçiler, sürü güdenler, köy ahali (bu zümre bu dönemde daha çok zimmîlerden meydana gelmekteydi.) ve ayyarun ve şuttarlar ise alt tabakayı meydana getirmekteydi [Hitti, 1980: 526].

Corci Zeydan ve Duri ise Hitti'nin aksine tüccar sınıfını ve zanaatkâr ehlini avam sınıfı yani alt tabakadan saymaktadır [Zeydan, 1966: 77, Dûri, 1991: 94]. Burada Hitti' nin tüccar sınıfından bazı ileri gelenlerin büyük servetlerini göz önüne aldığını düşünebiliriz. Nitekim Bağdat'ta mücevherata mahsus büyük bir ticarethanesi olan, zengin tüccarlardan İbn-ül-Cessas'ın servetinden, Halife Mütevekkil tarafından 16 milyon dinar müsadere edilmiştir. Buna rağmen geriye çok büyük bir servet kalmıştı [Zeydan, 1966: 73]. Bazı tacirlerin ise her tarafta ticarî eşya nakliyle uğraşan yüzlerce gemisi vardır. Basra'da Şerif Ömer adlı bir tacirin yıllık gelirinin 2,5 milyon dirhem olduğu belirtilmektedir. Yine gemi sahibi bir tacirin toplam serveti 20 milyon dinardır ki Mansur döneminde devlet bütçesi göz önüne alındığında ne kadar büyük bir servet olduğu daha iyi anlaşılacaktır [a.g.e: 74].

Bununla birlikte Durî'nin de belirttiği gibi ticaretle uğraştığı halde başarılı olamayan veya zanaatkâr olup da, geçimini sağlamakta zorluk çeken önemli bir kesim vardır. Zanaatkârlar ve tüccarlar kendi aralarında kurdukları çeşitli örgütlerle her türlü zorluğa karşı birlikte mücadele etmekteydiler [Durî, 1991: 94].

orduya karşı taş ve sopalarla mücadele etmek zorunda kalmıştır [a.g.e: 105]. Yine h. 251 senesinde Abbasî halifelerinden Müstaîn ile Mu'tez arasında meydana gelen taht kavgasında Bağdat'ta kuşatma altında kalan Müstaîn bu gruplardan yardım istemek zorunda kalmıştır. Müstaîn Ayyarun ve Şuttar gruplarına maaş başladığı gibi onları organize ederek, savaşa hazır hale getirmiştir. Bu pespaye gruplar devlette ihtilaller meydana geldikçe evlere, mağazalara musallat olmuş, halkın mallarını gasp etmişlerdir [Zeydan, 1966: 82].

Sosyal tabakalardan biri de kölelerdir. Mısır, Kuzey Afrika, ve Arabistan'ın kuzey bölgeleri siyahi köle pazarlarının en önemlilerini teşkil ediyordu. Irak'a evleri korumak ve çiftçilik yaptırmak için getirilen çok sayıda erkek zenci yanında evin hizmetlerini görmesi içinde cariyeler getirilmekteydi [Hasan, 1992: 390]. Dolayısıyla Irak'ta zenci nüfus çoğalmıştır. Zenciler, Aşağı Irak'ta zengin arazi sahiplerinin şeker kamışı tarlalarında çok kötü şartlar altında çalışıyorlardı. Hz. Ali soyundan geldiğini iddia eden Ali adında biri h. 254 /m. 868 yılında zencilerin başına geçerek büyük bir ayaklanma çıkarttı. Geçtikleri yerleri kılıçtan geçiren düzensiz ve donanımsız bu grup m. 883 yılında Abbasî halifesi Mu'temid döneminde bastırılmıştır [Hol-Lambton-Ann-Lewis, 1988: 138].

Ticaret, İslâm Dini'nin yayılmasında önemli bir paya sahiptir. Dünyanın birçok bölgesinde dini yayma görevini yüklenen Müslüman tüccarlar, başarı ve ekonomik gelişmenin taşıyıcı unsurları olarak karşılanmışlar ve bu nedenle dini yayma etkinlikleri sırasında yerel yöneticiler tarafından da desteklenmişlerdir. Hint Okyanusu'nda bulunan ve nüfuslarının tamamı Müslümanlardan oluşan Laccadive ve Maldive adası halkları,

Müslüman tüccarların çabalarıyla İslâm'a girmişlerdir. Müslüman tüccarlar İslâm'ı, hem tebliğ çabalarıyla hem de ticarî etkinlikleriyle İslâm'ın tanıtılmasında öncülük etmişlerdir [İzzeti, 1994: 293].

SONUÇ VE ÖNERİLER

Ortaçağda İslâm dininin doğması ile birlikte, İslâm dünyası her yönüyle yeni bir medeniyet ortaya koymuştur. Kurulan bu medeniyetin en önemli özelliği dinî, siyasî, coğrafi, ekonomik ve sosyal şartların bir bütünü olmasıdır. Abbasî Devleti, tüm bu şartların saikleri ile ortaya çıkmış bu medeniyetin zirveye ulaştığı en önemli merhaledir. Bu medeniyetin ortaya çıkmasında en önemli nedenlerden biri şüphesiz Abbasîler' de iktisadî ve ticarî faaliyetlerin ulaşmış olduğu son derece gelişmiş seviyedir. Yaptığımız araştırma boyunca anlaşılabilceği gibi İslâm dünyasında ticarî gelişme tedrici bir gelişme göstermiştir. VIII. ve X. asırları arasında ise Abbasîler dünya ticaretinin merkezi konumundaydılar. Bu dönemde dünya ticaretinin yüzde doksanı İslâm dünyasında gerçekleşmekteydi.

Abbasîler' de ticarî hayattaki konumu ile ilgili araştırmamız süresince elde ettiğimiz bazı hususları şu şekilde sıralayabiliriz: Her şeyden önce, devletlerin iktisadî ve ticarî alandaki başarısının göstergesi durumunda olan çarşı ve pazarlar Abbasîler döneminde büyük bir önem arz etmiş devlet bu konuda gerekli girişimlerde bulunmuştur. Özellikle bu dönemde çarşı ve pazarların sınırlarının oldukça genişlediğini, canlılığın daha da arttığını gözlemlemekteyiz. Ayrıca Bağdat, Kahire gibi yeni kurulan şehirlerin ticarî canlılığa büyük katkı sağladığını görmekteyiz. Bununla birlikte ticarî hayatın kurumları ile birlikte bir sisteme bağlandığını söyleyebiliriz. Çarşı ve pazar idaresi için, bu dönemde olgunluk seviyesine varan İhtisab kurumunun önemli bir konumda olduğunu ve yegâne denetim mekanizması haline geldiğini belirtebiliriz. Abbasî Devleti'nin çarşı ve pazarlarında ticarî emtia büyük çeşitlilik kazanmıştır. Dünyanın dört bir tarafından gelen gıda maddeleri, dokuma ve tekstil ürünleri, kağıt, orman ürünleri ve değerli madenler Abbasîler' in tüm şehir ve pazarlarında yaygın olarak satılmaktaydı. Bu gelişme büyük ölçüde büyük bir üretime ve geniş bir alanda yapılan ithalat ve ihracata dayanmaktaydı. İthalat ve ihracat genelde kara ve deniz yolları vasıtası ile gerçekleştirilmekteydi. Bu yollar daha önceleri büyük ölçüde Bizans ve Sasani devletlerinin denetimi altında bulunurken, Abbasîler ile birlikte büyük ölçüde İslâm dünyasının eline geçmiştir. Daha önceden de kullanılan karayollarının canlılıkları bu dönemde artmış ve bunlara Gana'daki altın madenlerinden Bağdat'a ve Kulzüm ulaşan

yollar gibi yenileri eklenmiştir. Deniz ticaretinin yapıldığı alanlar daha da genişlemiş ve doğuda Japonya'ya kadar ulaşmıştır. Hindistan kıyıları, Sumatra ve Malaga adaları gibi geniş bir alanda ticaret kolonileri kurularak bu bölgelerde hem ticaret yapılmış hem de bir takım sosyal ilişkiler kurulmuştur.

Kısaca Abbasîler her alanda gerçekleştirmiş oldukları Rönesans'ı ticarî hayatta da göstermişlerdir. Bu Rönesans büyük ölçüde iktisadî ve ticarî gelişmeye dayanmaktaydı. Abbasîler' in ikinci döneminde ise siyasi ve sosyal ayrılıklar bu dengenin de değişmesine neden olacaktır.

KAYNAKLAR

- ADELSON, Howard L.**, *Medieval Commerce*, 1.Baskı, D. Van Nostrand Company, Canada, 1962
- AHSEN, Menazır,** „ Beytü’l-Mal ve İslam Ekonomisinde Rolü”, Çev. Mehmet Erkal *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 6, Erzurum 1986, s. 78- 97
- ALBUM, Stephan**, *A Check List of Islamic Coins*, second edition, Santa Rosa-1998, published by Stephan Album,
- AVCI, Casim**, İslam-Bizans İlişkileri, 1. Baskı, İstanbul-2003, Klasik Yay.
- AYKAÇ, Mehmet**, *Abbâî Devleti'nin ilk Dönemi İdaî Teşkilatında Divanlar (132-232/750-847)*, Ankara, 1997, TTK. Yay.
- BAKIR, Abdulhalık**, „Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayii”, *Bellekten*, LXI, sayı 232, Ankara 1997, s. 67-88
- BARTHOLD, V.V.**, preface by; “Hudud-al-alam, The regions of the world, a Persian Geograpy 372 A.H.-982 A.D.”, (terc. V. Minorsky), *Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften*, CI, Frankfurt 1993, s.1-524
- _____ ; *Türkistan*, (terc. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara-1990, TTK.
- BARTHOLD, V.V., KÖPRÜLÜ, Fuat**, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1977, Başbakanlık Basımevi
- BELAZURİ, Ahmet b. Yahya b. Câbir b. Dâvud**, *Fütûhu'l-Büldân*, (terc, Mustafa Fayda), Ankara-2002, Kültür Bakanlığı Yay.

- CAHEN, Claude**, *İslamiyet (Doğuştan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar)*, (terc. Esat Mermi Erendor) 2.Baskı, Ankara-2000, Bilgi Yay.
- CAN, Yılmaz**, *İslam Şehrinin Fiziki Yapısı: H.I-III / M.VII.-IX.Yüzyıl*, Ankara-1995, Türk Diyanet Vakfı Yay.
- CİPOLLA, Carlo M.**, *Akdeniz Dünyasında Para Fiyatlar ve Medeniyet*, (terc., Ali İhsan Karacan), İstanbul-1993, Bağlam Yay.,
- ÇAĞATAY, Neşet**, *İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 2. Baskı, Ankara-1963, AÜ Basımevi
- CELEBİ, Ahmet**, "Abbasiler", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III, s.15-371
- CELİK, Sezai**, *Emeviler'de Ticari Hayat*, Basılmamış, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ocak-2002
- Dİ MEGLİO, Rita Rose**, "Arab Trade With Indonesia and the Malay Peninsula From the 8th to the 16th Century", *İslam and the Trade of Asia: A Colloquium Bruno Cassiner Oxford and University of Pennsylvania Press*, 1970, s. 105-135
- DURİ Abdulaziz**, , *İslam İktisat Tarihine Giriş*, (terc. Sabri Orman), İstanbul 1991, Endülüs Yay.
- FAYDA, Mustafa**, "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi veya Uşur", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 67, Ankara 1981, s. 33-39
- GÜÇLÜAY, Sezgin**, "Ortaçağda Ticarî Müesseseler(Bankalar, Birlikler, Şirketler)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XI, sayı 2, Elazığ 2001, s. 295-304

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslâm 'da Devlet İdaresi*, (terc. Kemal Kuşçu), Ankara-1979, Nur Yay.

_____ ; *İslâm Peygamberi*, (terc. Salih Tuğ), İstanbul-1993, İrfan Yay.

HASAN, H. İbrahim, *Siyasî Dinî Kültürel Sosyal İslâm Tarihi*, (terc. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, Yakup Çiçek), İstanbul 1991, Kayıhan Yay.

HEATON, Hearbert, *Avrupa İktisat Tarihi*, (terc. Osman Aydoğuş, Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara-1985, Teori Yay.

HEYD, W., *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, (terc. Enver Ziya Karal), Ankara 1975, Türk Tarih Kurumu Yay.

HİTTİ, Philip K., *İslâm Tarihi : Siyasî ve Kültürel*, İstanbul-1980, Boğaziçi Yayınları

HODGSON, Marshall G.S., *İslam'ın Serüveni, Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, (terc kur: İzzet Akyol, Senai Demirci, Ahmet Demirhan, İhsan Durdu, Metin Karabaşoğlu, Ercüment Karataş) İstanbul 1993, İz Yay.

HOL, D.M; LAMBTON; Ann K.S.; LEWİS, Bernard, *İslam Tarihi, Kültür ve Medeniyeti*, (terc. İsmail Kılıhoğlu, Hamdi Aktaş, Kürşat Demirci, Kemal Kahraman, Turan Koç, İrfan Pamuk, Salih Gümüş, Hulusi Yavuz), İstanbul 1988, Hikmet Yay.

İBN HAUKAL, Abu'l-Kasım, "The Orient Geograpy of Ebn Haukal an Arabian Traveller of the Tenth Century"(trans. by Sir William Ouseley, Knt LL. D, ed. Fuat Sezgin, reprint of the edition London 1800), *Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften*, XXX, Frankfurt 1993, s.1-327

İBN TEYMIYE, Ebü'l-Abbas Takiyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, *Bir İslâm Kurumu Olarak Hisbe*, (terc. Vecdi Akyüz), İstanbul-1989, İnsan Yay.

İZZETİ, Ebu'l-Fazl, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, (terc. Cahit Koytak), İstanbul

KARA, Mustafa, “Ribat Teşkilatı” , *Fikir ve Sanatta Hareket Dergisi*, VIII., Sayı 87, İstanbul-1973, s. 22-28

KAYAOĞLU, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, 1.Baskı, Ankara 1980, Doruk Matbaacılık

KAZICI, Ziya, “Abbasiler Dönemi Şehir ve Yerel Yönetim Hizmetleri: İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler”, (ed. Vecdi Akyüz, Seyfettin Ünlü), X., İstanbul-1996, İlke Yay. s.157-198
1994, İnsan Yay.

KAZAN, William, *The Coinage of İslam*, Beirut-1983, Bank of Beirut

KIZILTOPRAK, Süleyman, “Asya ve Kafkaslardan Ortadoğu'ya Memlûk Adayı Kölelerin Ticareti ve Köle Ticareti Yolları: Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi*, I, İstanbul-2003, s. 153-165

KORKMAZ, Fahrettin, *Gazali'de Devlet*, 1. Baskı, Ankara-1995, TDV. Yay.

KOZAK, İ. Erol, *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf*, İstanbul-1995, Akabe Yay.

KOYUNCU, Mevlüt, *Ömer b. Abdülaziz: İkinci Hz. Ömer*, İstanbul-1996, Boğaziçi Yay.

KÖSE, Murtaza, “Ticaret Hukuku Tarih Açısından Mudarebe ve Commenda Ortaklıklarının Etkileşimi Hakkında bir Deneme”, *Atatürk Üniv. İlah. Fak. Dergisi*, sayı17, Erzurum 2002, s. 151-177

KRAMERS, J.H., *İslâm Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, (terc. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1934, Asar-ı İlmiye Kütüphanesi. Yay.

KURT, Hasan, Emevi ve İlk Abbasî halifeleri Döneminde Buhara Bölgesi, Basılmamış Doktora Tezi, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Haziran-1997

LE STRANGE, Guy, *Baghdad during The Abbasid Caliphate: from contemporary Arabic and Persian Sources* (reprint of the edition Oxford 1900), LIV, 1990 Frankfurt, Islamic Science at the Johan Wolfgang Goethe University Frankfurt am Main

LEWIS, Bernard, *Tarihte Araplar*, (terc. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 2000, Anka Yay.

LOMBARD Maurice, *İlk Zafer Yıllarında İslâm*, (terc: Nezh Uzel), İstanbul 1983, Pınar Yay.

LOPEZ, Robert S.; RAYMOND, Irwing W., *Medieval Trade in the Mediterranean World*, New York 1990, Columbia University Press

MANSEL, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, 3. Baskı, Ankara-1971, TTK. Yay.

MAVERDİ, *İslâm'da Hilafet ve Devlet Hukuku*, (terc. Ali Şafak), İstanbul-1976, Bedir Yay.

MAZAHERİ, Ali, "Ortaçağ İslâm Dünyasında Şehir Yaşantısı: İslâm Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler", (ed. Vecdi Akyüz, Seyfettin Ünlü), X., İstanbul-1996, İlke Yay, s. 199-214

MEZ, Adam, *Onuncu yüzyılda İslâm Medeniyeti, İslam'ın Rönesans'ı*, (terc. Salih Şaban), İstanbul 2000, İnsan Yay.

- MIQUEL, Andre**, *İslâm ve Medeniyeti: Doğuştan Günümüze*, (terc. Ahmet Fidan, Hasan Menteş), İstanbul 1991, Birleşik Dağıtım Kitapevi,
- MİRAHÜR, Abbas**, “Müslüman Alimler ve İktisat Tarihi”, (terc. Abdullah Yünsel), *İslâmî Sosyal Bilimler Dergisi*, III, sayı 4, İstanbul 1995, s. 75-89
- MUSTAWFİ, Hamd-allah**, “Nuzhat-al-Qulüb”, *Islamic Geography (reprint of the edition Leyden/London 1919Çev. G.Le Strange)*, sayı 103, Frankfurt, 1993, İnstitutie for the history of Arabicü İslamic Science at the Johan Wolfgang Goethe University Frankfurt am Main
- ÖZTÜRK, Levent**, *İslam Toplumunda Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, İstanbul, 1995, İnsan Yay.
- RAMSAY, W.M.**, *Anadolu'nun Tarih-i Coğrafyası*, (terc. Mihir Pektaş), İstanbul-1960, Milli Eğitim Basımevi
- RİSSO, Patricia**, *Merchants and Faith-Muslim Commerce and Culture in the Indian Ocean*, San Francisco 1995, Wesview Press
- SELEN, Hamit Sadi**, *Ticaret Tarihi*, Ankara 1945, MEB. Basımevi,
- SÖYLEMEZ, M. Mahfuz**, *Bedevilikten hadariliğe Kûfe*, Ankara-2001, Ankara Okulu Yayınları
- SPULER, Bertold**, “Trade in the Eastern İslamic Countries in the Early Centuries”, *İslam and the Trade of Asia, Published Under the Auspices of the Near Eastern History Group Oxford and the Near East Center University of Pennsylvania*, USA 1997, s. 168-175
- STRECK, M.**, “Kaysariya”, *TDV. İslâm Ansiklopedisi*, IV, s. 482

TABAKOĞLU, Ahmet, *İslâm ve Ekonomik Hayat*, Ankara 1996, Diyanet İşleri Bakanlığı Yay.

_____; *Türk İktisat Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul-1994, Dergah Yay.

TABERİ, Ebu Ca'fer ibn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, Ahmet Temir, Zakir Kadiri Ugan İstanbul-1965, Milli Eğitim Bakanlığı Yay.

TALAT, Sait, *Umman ve Hint Denizleri Hakimiyeti ve Türkler*, İstanbul-1934, Deniz Matbaası

TUMA, Elias H., “İlk Dönem Arap Ekonomi Politikaları”, (terc. Ali Aksu), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 4, Sivas 2000, s. 77-89

WALKER, John, *A Catalogue of Arab- Byzantine and Post-Reform Umayyad Coins In the British Museum*, London-1956., Oxford Press

YÜKSEL, Ahmet Turan, *İslam'ın İlk Döneminde Ticarî Hayat*, İstanbul-1979, Beyan Yay.

ZEYDAN, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, (terc. Zeki Megamiz), İstanbul 1966, Üçdal Neşriyat

ÖZGEÇMİŞ

29.08.1979 yılında Adapazarı'nda doğmuştur. İlkokulu Ali Dilmen İlköğretim Okulu, ortaokulu Merkez Atatürk Ortaokulu'nda okumuştur. 1995 yılında Ali Dilmen Lisesi'ni bitirdikten sonra aynı yıl Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği bölümünü kazandı. 2001 yılında lisans öğrenimini tamamladıktan sonra aynı yıl Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bölümünde yüksek lisans öğrenimine başlamıştır.

